

I t K

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1994

- Nagy Péter: Bethlen Miklós és Önéletírása*
- Wéber Antal: Petőfi gyász- és emlékdalai (Cipruslombok Etelke sírjáról)*
- Szajbély Mihály: Kép és árnykép: Vajda János és az utókor*
- *
- Lukácsy Sándor: Egy toposz történetéhez (Sodomától Sidonig)*
- Botka Ferenc: Konkordanciák József Attila és Déry Tibor munkásságában*
- *
- Szemle**
- *
- Keresztury Dezső kilencvenedik születésnapjára (Bodnár György)*

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1994. XCVIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

<i>Nagy Péter: Bethlen Miklós és Önéletírása</i>	445
<i>Wéber Antal: Petőfi gyász- és emlékdalai (Cipruslombok Etelke sírjáról)</i>	479
<i>Szajbély Mihály: Kép és árnykép: Vajda János és az utókor</i>	492

Kisebbségi közlemények

<i>Pantóné Naszályi Dóra: Jegyzetek Balassi egy költői képehez</i>	507
<i>Németh S. Katalin: Ájtatos volt-e Batthyány Ádám?</i>	510
<i>Lukácsy Sándor: Egy toposz történetéhez (Sodomától Sidonig)</i>	512
<i>Sánta Gábor: Cholnoky Viktor és a magyar Shakespeare-kultusz</i>	521
<i>Botka Ferenc: Konkordanciák József Attila és Déry Tibor munkásságában</i>	538

Műhely

<i>Bartók István: Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében</i>	548
<i>Varga Gyula: Arthur Schopenhauer filozófiája Reviczky Gyula elméleti munkáiban</i>	558

Szemle

<i>Szörényi László: Hunok és jezsuiták (Tarnai Andor)</i>	570
<i>Attila. The Man and His Image (Veszprémy László)</i>	572
<i>Felsőnyéki halotti búcsúztatók (Tüskés Gábor)</i>	574
<i>Iskoladráma és folklór – Az iskolai színjáték és a népi dramatikusan hagyományok (Monok István)</i>	576
<i>Batsányi János összes költeményei (Wéber Antal)</i>	579
<i>Taxner-Tóth Ernő: Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései (Borbély Szilárd)</i>	580
<i>Fónod Zoltán: Üzenet. A Csehszlovákiai magyar irodalom 1918-1945 (Berkes Tamás)</i>	582
<i>Fotográfiai Kassák Lajosról 1915-1967 (Kincses Károly)</i>	584

Krónika

<i>Keresztury Dezső kilencvenedik születésnapjára (Bodnár György)</i>	586
<i>Az irodalomértés horizontjai. Tudományos konferencia, Pécs 1994. április 21-22. (Katonai Gergely)</i>	587
<i>A kegyelet az irodalmi életben. Tudományos ülésszak. Veszprém, 1994. május 13-14. (Ratzky Rita)</i>	589
<i>Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. május 9-i üléséről (Kelevész Ágnes)</i>	590

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménési út 11-13.

Kell-e, érdemes-e visszatérni Bethlen Miklós életére és tevékenységére? Hiszen felfedezést itt aligha tehetni; ő maga mindent elmondott magáról elragadó *Önéletírásában*, mely ha szűk körben is, de szinte halála órája óta ismert volt, s amely a 19. század közepe, Szalay László kiadása óta¹ szélesebb körben is elismert; a mi századunkban meg, nem utolsó sorban V. Windisch Éva munkássága következtében,² mondhatni, mindnyájunk számára hozzáférhető. Történelemkönyvek, irodalomtörténetek többé-kevésbé méltóképpen tárgyalják az embert, a kortitikust s a művészt; aligha van mit felfedezni rajta.

Nem is felfedezni próbálok én hát Bethlen Miklós kapcsán, inkább csak újra végiggondolni a magam eszközeivel s a magam tapasztalatai szerint ezt a jólismert életutat – újra végiggondolni, mert be kell vallanom, *Önéletírása* lenyűgözött, magával ragadott és foglyul ejtett; ma is változatlanul varázsában tart. S van mit újragondolni rajta: tele van olyan kérdésekkel, amelyek talán a kortársaknak természetesebbek voltak, tehát kérdéssé sem tették, az utókor meg nagyrészt elfogadta a kortársak ítéletét, véleményét, netán pletykáit, anélkül, hogy megpróbálta volna újragondolni őket.

Mindenesetre nagy a szakadék Bethlennek önmagáról alkotott képe s a kortársainak róla alkotott képe között. Abban szinte teljes az egyetértés, hogy kora és társadalmi miliője legműveltebb férfiak volt, vitában verhetetlen, minden új helyzetre új ötletekkel, új projektumokkal előálló; de motivációi már sokkal megosztottabb véleményeket hívnak elő. Ő maga *Önéletírásában* meggyőzi az olvasót afelől, hogy szándékai tiszták, nemesek voltak, hogy igazán sosem szolgált mást, mint hazája – Erdély – és egyháza – a kálvinista egyház – érdekeit. De miért hát akkor az a rengeteg ellenszenv, ellenségeskedés, amelyet kihív pályája során maga ellen – éppen saját osztályában és saját egyházában is? Hogy fér ez össze? S hogy fér össze az, hogy aki Lipót császártól aranyláncot, grófságot kap, másfél évtized múlva haláláig Bécs rabjává válik, s kis híja, hogy el nem ütik a fejét? Hogy aki Erdélyben egyedül tud a főurak közül a vezénylő tábornokkal, Jean-Louis Rabutin-nél a saját nyelvén beszélni, ugyanennek a Rabutin-nek kihívja az állandóan gyanakvó ellenszenvét, olyannyira, hogy a tábornok alig várja az alkalmat, amikor lecsaphat rá? A pálya és az élet minden nyitottsága, ismertsége ellenére van itt valami, amit az idők múlása nem hogy tisztázott volna, hanem még homályosabbá, rejtélyesebbé tett. Ezekre, s az ezekből következő kérdésekre nem ígerek mindent eldöntő választ; de talán a problémák némi

* Itt mondok köszönetet Benda Kálmán, Jankovics József és R. Várkonyi Ágnes baráti kritikájáért, segítő észrevételeiért.

¹ SZALAY, 1858.

² BETHLEN, 1955 és BETHLEN, 1980. – A továbbiakban ez utóbbi kiadást használom, hivatkozásaim is erre vonatkoznak.

körüljárásával közelebb jutunk ahhoz, hogy ha nem mi, akkor a következő nemzedékek majd megtalálják a megnyugtató megoldásokat.

Önmagában már az figyelemreméltó, hogy Bethlen Miklós szinte az egyetlen jelentős főúr a 17. század végén, akiről – tudtommal – nem maradt fenn arckép. Kor- és osztályostársai valamennyien megörökítették magukat; valójában ő is, hiszen maga mondja, hogy fiatalon, bécsi tartózkodása idején 23 éves korában „Itt az Isten több pénzt adván, vásárlék holmit, képemet leíratám nagy és kicsiny mértékben”.³ Ezek közül egyik sem ismeretes; mint ahogy nem maradt fenn tudtommal sem könyvtára, sem könyveinek jegyzéke, pedig állítólag igen jeles gyűjtemény volt,⁴ s mindenesetre sokkal többet tudnánk róla, ha azt is jobban ismerhetnénk, mit olvasott. Így minden tekintetben az *Önéletírásra* vagyunk utalva; mintha csak Bethlen úgyszólván szándékosan a tolla mögé bújt volna, nem akarva életének mást nyomát hagyni, csak a saját fogalmazását.

Nem vitás, hogy önmaga fizikai megjelenésének, tulajdonságainak is sokkal jobb képét hagyta, mint egy korabeli e tájra vetődött közepes képíró erre képes lett volna; az önmagáról rajzolt kép, mind testi, mind lelki tulajdonságairól máig lenyűgöző, a kor legjobb festőivel fölérő. De ugyanakkor az önarckép félrevezető is; nincs ember, aki ne lenne elnéző önmaga iránt. Arról nem is beszélve, hogy Bethlen önarcképét s pályaképét igen sajátos körülmények között írja meg: amikor nekikezd – s erre még később vissza fogunk térni – már nincs közvetlen életveszélyben, de letartóztatásban, elég szoros őrizet alatt: joggal föltételezhet, hogy amit ír, arról az osztrák hivatalosság is nyomban tudomást szerez. Már ez is befolyásolja a fogalmazás áttetszőségét; s befolyásolja azt a pedagógiai szándék is: hiszen saját vallomása szerint a célja elsősorban fia tanítása volt élete leírásával. Mindezt nem lehet figyelmen kívül hagyni, amikor az *Önéletírás* erényeiről és hibáiról beszélünk: s csak mindezt tudomásul véve – és nem kritikátlanul – lehet az *Önéletírást* Bethlen Miklós élete hű képének tekintenünk.

Egyáltalán, Bethlen élete nincs ellentmondások nélkül. A legjobb erdélyi arisztokrata-család fia, apja nemcsak kancellár, de átmenetileg a fejedelemség aspiránsa,⁵ aki azért sosem felejtette el – fia a tanúság erre –, hogy Apafi helyett ő is lehetett volna fejedelem, ha a szerencse kicsit jobban rámosolyog. Ez természetesen megmagyarázza Bethlen és Apafi viszonyát is – és sok mindent a különböző Bethlen-ágak egymáshoz való, ideálisnak egyáltalán nem nevezhető viszonyából. De ha közelebb hajlunk Bethlen Miklós felnőtt életéhez, az is tele van ellentmondással. Végeredményben mindenki egyetért abban, hogy korának egyik legműveltebb és legtevékenyebb államférfia volt; ugyanakkor mindaz, amibe belekezd – kivéve a „Diploma Leopoldinum” kiharcolását – kudarccá lesz. S mivel a politikusnak alig van más mércéje, mint a siker, nem véletlen, hogy Horváth Mihály⁶ többször emlegeti az emlékirót, mint a politikust, Eckhardt Ferenc a nevét sem írja le,⁷ Marczali meg ha futólag említi is, de összekeveri másodunokaöccsével.⁸

³ BETHLEN, 1980. 610.

⁴ Vö. VÁRKONYI, 1989. 304.

⁵ LUKINICH, 1927. 220.

⁶ HORVÁTH, 1862. IV.

⁷ ECKHARDT, 1933.

⁸ MARCZALI, 1935.

Nem most, s nem mi állapítjuk meg először, hogy az *Önéletírás* legszebb, legkiegyensúlyozottabb része az, amely Bethlen Miklós fiatalságáról szól. A kényelmes és ugyanakkor céltudatos előadásmód, az élőbeszéd változatos színességével visszaadott értekezőpróza nemcsak egy kor nyelvéről: egy művész képességéről is beszél. Ám arról is, hogy ezek megírása során nyilvánvalóan rendelkezésére állottak diáriumai.⁹ Pótolhatatlan veszteség, hogy ezekből ismereteink szerint egy se maradt ránk; Bethlenről is, koráról is, alkotó módszeréről és annak valódi céljáról is nyilvánvalóan sokkal többet tudnánk, ha a végső redakciót összevethetnők az egyidejűleg keletkezett feljegyzésekkel.

Csak ezek a diáriumok, egykorú naplófeljegyzések teszik érthetővé, hogy félszázad múltán olyan pontosan emlékezik tanulmányai különböző fázisaira. Nem a magyarországiakra: Apáczai Cserére s különösen Kereszturi Pálra, Bethlen előadása szerint a kor egyik pedagógiai zsenijére természetes, hogy emlékezik. De utrechti és leideni professzoraira: az egykori iratokkal összevetve¹⁰ kiderül, hogy mindent pontosan idéz; mint ahogy saját ott-tartózkodását is. Ez a diáriumok nélkül aligha elképzelhető; mint ahogy a kor emlékirat-irodalmából tudjuk, hogy ez a „szabályos” fejlődés ebben az időben: először csak diáriumok, napi feljegyzések, amelyek később nőnek önéletrajzzá – Nyugat-Európában általában a pietizmus érintésére, s az interioritásnak abban kifejeződő igényére.¹¹ Bethlen ebben is, ezáltal is bebizonyítja, hogy kora szellemi élvonalához tartozik: fejlődése, irodalmi igénye teljesen korszerű.

Ha rendkívüli műveltségű és szellemi igényességű emberré lett Bethlen Miklós, abban, hogy úgy mondjam, nincsen semmi rendkívüli: a gondos nevelés és a szerencse hozta magával. Apja, Bethlen János is kiemelkedő műveltségű ember volt, aki számára a toll már ugyanúgy az önkifejezés és az önvédelem eszköze, mint majd fiának lesz: *Rerum Transylvanicarum Libri Quatuor* (1663) c. történeti műve könyvsiker (több kiadást is megér néhány év alatt¹²) és kivívja az utókor csodálatát, akik az „Erdély Tacitusa” epitheton ornansával ruházzák fel. A műveltség az atyai ház természetes légköre volt; s anyai nagyapja, gazdag kolozsvári kalmár (amit majd annyit hánynak a szemére felnőtt korában osztálytársai), a cseperedő Miklóst föld- és éggömbbel lepi meg,¹³ ami abban az időben rendkívül ritka és költséges ajándék lehetett. De az már egyéni képességén, hajlamán múltott, hogy azok között a zavaros és viharos körülmények között, amelyek között felnőtt, nem süllt el a nemes ifjak többségének színvonalára, hanem megmaradt benne a művelődés, a szellemi élet igénye. Ez nem pusztán

⁹ Szelepcsényi érsek „Énnékem passu” is irata szépet a császár nevével mely, úgy tudom, ma is megvagon az akkori diariummal együ. a Fortunatus erszényével a régi nagy tolyóka iskatulyás leveles ládában.” BETHLEN, 1980. 571. – Ilyen utalás több is van *Önéletírásában* (Pl. uo. 577.) Legnyíltabb kifejezése: „Mindazon nagyfontosságú ügyeket, melyekben részt vettem, oly nagy serénységgel jegyeztem fel, hogy mind a naptárak, mir a célra készített naplók eféle jegyzésekkel betöltve ez ideig nálam folyvást megvannak...” *Epistola ad Bethlen... ad Ministros Exules...* FORD. JANKOVICS, 1957. 165.

¹⁰ Vö. C. A. Siegenbeek–Van Henkelom–Lamme, ed.: *Album Scholasticum Academiae Lugduno-Batavae*. Leiden, 1941. passim, valamint *Album Studiorum Academiae Lugduno Batavae*. Hagae, 1875. 506. – Ezt s még néhány további információt H. J. de Jonghe professzornak (Faculteit der Godgeleerdheid, Rijksuniversiteit te Leiden) köszönhetem és hálásan köszönöm ehelyt is.

¹¹ Vö. A. REIN, *Über die Entwicklung der Selbstbiographie im ausgehenden Deutschen Mittelalter*. In NIGGL, 1989. 325.

¹² LUKINICH, 1927. 221., 223.

¹³ VÁRKONYI, 1985. 1423.

valóban zseniális nevelőin múlott: a lelki anyag, amelyet a kezükbe kaptak, volt nemes és alakítható, s kevés formálással is a jó irányba terelhető.

Zaklatott és szaggatott itthoni tanulása után még húsz éves kora előtt indul Nyugatra, peregrinációba. Ez akkor már korántsem volt annyira természetes gesztus, mint akár egy félszázaddal korábban vagy a következő század során: komoly elszánás kellett hozzá szülő és gyermek részéről egyaránt, mint ahogy nyugati esztendei alatt nem ritkán szenvedet szűkséget, hiszen apja csak nagy nehézségek árán tudja anyagiakkal ellátni otthonról. Nagy elszánás és heves vágy kellett hozzá, hogy erre elhatározza magát, megnyerje szülei hozzájárulását, támogatását is.

Nincs értelme annak, hogy utánamondjuk Bethlen Miklósnak vándorlása útvenalát: *Önéletírásában* tüzetesen beszámol erről, mint ahogy arról is, hol, mit tanult útja során. Kétségtelen, hogy nyughatatlan tudásvágy feszült benne s nem utolsó sorban a praktikus ismeretek vonzották,¹⁴ így képzi magát kora színvonalán álló építésszé útja során, aminek majd diadalmas bizonyítéka lesz az általa tervezett, szinte két kezével kivitelezett bethlenszentmiklósi kastély. De egy kérdésre külön is érdemes kitérni: nyelvtudására. Ennek gyökerét is Kereszturi kitűnő módszerében gyanítja, s lehet, hogy igaza van; szinte bizonyos, hogy Kereszturi nyitotta ki a fülét, szellemét az idegen nyelvek iránti fogékonyságra. De a rendkívüli egyéni tehetség is jelen volt: erről tanúskodnak egyfelől írásai – röpiratai, levelei, tervezetei, amelyek a kor legjobb színvonalán álló barokk latin próza mintadarabjai –, másfelől egyéb dokumentumok. Hogy latinul tud, természetes; de már gyerekkorában tanul Kereszturitól „oláhul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, franciául”,¹⁵ mint mondja, nem valami jól, de használható módon. Erre épül nyugati útja során szerzett további nyelvismerete: a franciában, németben tökéletesedik, megtanul angolul, tanul egy ideig arabul is, később pedig olaszul, s könnyedén konverzáció-képes ezeken a nyelveken,¹⁶ ma se sokan volnának, akik ebben vele vetekedni képesek lennének, hát még akkor. Nem csoda hát, ha könnyedén és természetesen mozog idegen közegben fiatalságában is, később is, s hogy nem tudunk arról, valaha is lett volna nyelvi nehézsége, bárhová, bármilyen közegbe került.

A nyelvtelenség, lehet mondani, örökölt tulajdonság és szerencse kérdése; nem úgy az, hogy kora egyik legjobb, ha nem a legjobb locistája volt.¹⁷ Valóban elkápráztató minden írásában, de leginkább *Önéletírásában*, milyen könnyedén esik kezére minden oda vonatkoztatható vagy azzal párhuzamba hozható bibliai passzus. Nem csoda: a maga vallomása szerint¹⁸ huszonhárom esztendőn át minden évben elejétől végéig elolvasta a Bibliát; de ezen kívül is valamilyen akkoriban ismeretes mnemotechnikai módszerrel kellett rögzítenie a tudását, különben ez az idézési biztonság elképzelhetetlen.

¹⁴ „A tudományok dolgában kivált a theologicum, mathesis és historicum studiumra és az olvasásra nagy inclinatióm volt...” BETHLEN, 1980. 505.

¹⁵ BETHLEN, 1980. 541.

¹⁶ Uo. 563., 565., 572–575., 579., 580., 792.; JANKOVICS, 1987. 375., 418., 422. és több más helyen is.

¹⁷ BETHLEN, 1980. 542–543; NÉMETH, 1934. 131.

¹⁸ BETHLEN, 1980. 505.

Ő maga igen sajnálja, hogy fiatalsága, kamaszkora valójában rendszeres tanulás nélkül zajlott, nagy kihagyásokkal;¹⁹ ugyanakkor aligha elgondolható, hogy húsz éves kora előtt annál többet és jobbat szedhetett volna össze tanulmányai során, mint így. De távolról sem kétséges, hogy igazi iskolája az 1661 és 1664 közötti nyugat-európai peregrinációja. Amikor innen visszatér, XIV. Lajos levelét hozva Apafi Mihálynak, kész arszlán és viláfgfi: kiművelt emberfő és társasági modorhoz szoktatott ember, aki meglehetősen feltűnést kelt a fejedelmi udvarban és környékén.²⁰

Mielőtt azonban peregrinációjával, ha röviden is, foglalkoznánk, ki kell térnünk egy korábbi, meglehetősen rejtelmes ügyre. Ez ugyanis elutazása előtti szerelme kérdése. Révérend abbé, XIV. Lajos egyik erdélyi ágense, aki kétségtelenül közeli kapcsolatban, valószínűleg jó barátságban volt Bethlennel, fiktív Bethlen-vallo-másában²¹ ez időre egy Bánffy-lány iránti szerelmét teszi, aki Barcsai fejedelem felesége lesz s ezzel minden előfeltételét biztosítja egy barokk-précieux érzelmes regénynek. Ezt aztán az abbé a maga szerény irodalmi eszközeivel ki is használja. Az eddigi Bethlen-irodalom kivétel nélkül úgy döntött, hogy ez légből kapott mese, melyre a derék abbénak csak a maga könyve érdekessé tételéhez volt szüksége. De vajon igaz-e ez a mára biztonsággá gyökeresedett feltételezés? Révérend jóval Bethlen halála után írja könyvét, s a mű csak Révérend halála után jelenik meg; ilyen körülmények között maga a címadás („Mémoires du comte Betlem Niklos”) is eléggé rejtélyes. Miért vélte a szerző, hogy Bethlen neve a francia olvasó számára vonzó lehet? Vagy pusztán az egzotikum vonzását látta benne?

Amellett kétségtelen, hogy Révérend és Bethlen közeli kapcsolatban állottak egymással. Nyilvánvaló az is, hogy mindaz, amit életéről (különösen a második részben) megír, valóban Bethlentől származhatott. Nem valószínű tehát, hogy az első részben teljesen kitalált történettel kívánta volna olvasóit szórakoztatni²² – bár természetesen azt sem háríthatjuk el, hogy a Bethlentől régen hallottakat a maga ízlése szerint kicifrázta. Mindenesetre Bethlen *Önéletírásában* van egy-két olyan mozzanat, amely arra utal: nem lehetett ez teljes egészében a költői fantázia terméke (amellyel egyébként a jó abbé egy csöppet sem volt megáldva – azt hiszem, maga sem tulajdonított sajátmagának ilyet.) Így Huszton tartózkodva 1660-ban „egy nagy nagyságos úr” fiatal és szép feleségével keveredik szerelembe Bethlen,²² s kis híján feleségül is kéri neki a férj halála után. Ha mindezekben az ügyekben rendkívül szemérmes és szófukar, teljesen érthető: hiszen életírása – legalábbis elméletben – pedagógiai célt szolgál, fia nevelését. Amellett az a puritán kálvinista erkölcsiség, amelyet az egész *Önéletírás* kifejez és Bethlen saját életében is igyekszik megvalósítani, sem férne össze ilyen szerelmi históriák kitergetésével. De valaminek itt lennie kellett, amit tán fehér asztal mellett Bethlen Révérend-

¹⁹ „Ha azért az ember felveszi ab anno 1655 decembertől fogva usque and annum 1661 augusztusig, mikor Hejdelbergában tanulni kezdettem, ismét az én lézengésemet: Isten kegyelmes csodáját találja benne; harmadfél esztendő alatt a tanulásnak üdején, minden tanulásom Basirius és Apácza alatt nem teszen többet huszonkét holnapnál, ez is dirib-darabban, kivált Apácza alatt, egyszer öt, máskor hét holnap a gyermekségemnek s ifúságomnak 14, 15, 16, 17, 18, 19-dik esztendejében.” BETHLEN, 1980. 566.

²⁰ LUKINICH, 1927. 286.

²¹ REVEREND, 1736 és REVEREND, 1984.

²² BETHLEN, 1980. 618–619. Valószínűleg ugyanennek a szerelemnek az emléke már korábban: uo. 566. Egy Barcsai-lánnyal is hírbe hozzák: uo. 615.

nak elmesélt, s amelyet az – esetleg szándékosan megváltoztatott nevekkel – tovább hímezett.

Ismétlem: nem kívánom Bethlennek utánamondani németországi, hollandiai és angliai peregrinációs útját. Nem tudnám jobban elmesélni, mint ő tette volt. Egyetlen mozzanatra akarom csak felhívni a figyelmet, amelynek még tartós következményei lesznek Bethlen életében és pályafutásában: franciaországi tartózkodására és ott nyert megbízására.

Amint mondtam, Bethlen Miklós rendkívüli nyelvtelhetség volt, franciául már gyermekkorában elkezdett tanulni, Utrechtben elég intenzíven folytatta ezt, így amikor Párizsba ér, már feltehetőleg könnyedén beszél franciául. Párizs bámulatba ejti,²³ de nem éri be a látványosságokkal, a korabeli turizmussal: azonnal aktivitásba kezd. Elég részletesen elmondja, hogy Vilhelmus Curtius (Angliába emigrált cseh tanácsos) levelével keresi fel Turenne marsallt, aki beszámol róla a királynak, aminek következtében de Lionne-nél és Colbert-nél – a külügyi titkárnál és a gazdasági miniszternél – kell látogatást tennie. De Lionne átadja neki XIV. Lajos levelét Apafi Mihályhoz, Colbert pedig tisztos összeget ad át neki „az útra”.²⁴

Itt álljunk meg egy pillanatra. Mit tartalmazhatott Curtius levele, miről beszélgethetett Turenne marsall Bethlen Miklóssal, hogy egyszeriben titkos királyi levél vivőjévé szemelik ki és ezért igen tisztességesen megfizetik? Mert bár akkor az arisztokrata életmód költekező volt, de azért egy peregrinus erdélyi diáknak száz arany nem éppen megvetendő összeg. S a különös az, hogy valóban lóhalálában siet Erdélybe, ott nagy feltűnést kelt, de a fejedelmi udvar inkább igyekszik elzárni az emberekkel való érintkezéstől s hamarosan újabb misszióba küldi, Magyarországra.

XIV. Lajos Apafinak írott első levelét tudtommal nem ismerjük. De az akkori helyzet s a későbbi események ismeretében kevés kétségünk lehet afelől, hogy az valami közös akció tervét, szándékát fogalmazta meg. Mert Bethlen látszólag nyíltan beszél az ügyben vitt szerepéről, azonban annak csak külsejét, hogy úgy mondjam a héját írja le, a lényegéről szót sem ejt. Elmondja azt is, hogy a levelet ő fordította le a fejedelemnek – de hogy mit fordított, tőle sose tudjuk meg.

Az elmondás és az elhallgatás – amire emlékezik s amire „nem” – egyaránt arra hívja fel a figyelmet, hogy Bethlen itt nem pusztán levélvivő fullajtár lehetett. Bele volt ő avatva alaposan az akkori politikai tervezgetésekbe, amelyek Csáktornyától Gyulafehérvárig és Párizsig szövődtek. Dokumentumok híján azt azután nehéz eldönteni, hogy már peregrinációra indulása is ilyen céllal történt-e, vagy pedig útközben, valószínűleg Angliában kapott olyan hírt vagy utasítást, ami őt politikailag hirtelen aktivizálta. Erre mutat az is, hogy 1661 tavaszától 1664 nyaráig van külföldön. Júniusban ér vissza Erdélybe, Gyulafehérvárra, s szinte azonnal megint útra kel: szeptemberben már Kassán van. Bármennyire igaznak tarthatjuk is az ifjú kíváncsiságát, élményéhségét, ez a sietség több, mint a fiatalság túlhabzása: csak konkrét céllal magyarázható.

²³ „Akadémiát, bibliothékát, király házát, nagy királyi ispotályokat és sok számtalan ritka dolgokat, parlamentet és egyéb igazgatásoknak rendit, pompáit csudálattal néztem, a városnak rettenetes nagy voltába csak belébámultam, de Páriszt esztendeig sem győzné az ember kitanulni, amint Londinomot is, noha én Páriszt nagyobb, szebb és mindenképen elsőbb városnak találtam.” BETHLEN, 1980. 594.

²⁴ „Én is megadám az audientia végin a cédulát néki, keves emberséges szó után küldé egy hihető komornyik vagy deákkal második vagy harmadik házba, és ott énnékem, mikor álmomban sem láttam, adának száz aranyat...” Uo.

S ha az emlékiró maga nem mondja is meg ezt a célt, az útvonal elárulja: Késmárkon Thököli Istvánnál, Holicsban Sennyei István veszprémi püspöknél, Pozsonyban Lippai György esztergomi érseknél, Sopronban Vitnyédi Istvánnál, Rohoncon Batthyány Kristófnál, Rakicán gróf Szécsi Györgynél jár, hogy Csáktornyan, Zrínyi Miklósnál kössön ki. Itt tartózkodik csak hosszabban; így lesz szemtanúja s szemtanúként megírója Zrínyi oktalan halálának.

De ez nem riasztja vissza a további úttól: Zrínyi Péter és felesége szárnyai alatt folytatja útját, jut el Velencébe is, majd Trieszten, Aquileján keresztül vissza Zrínyi Péterékhez, onnan újra Vitnyédihez, majd Bécsbe, Pozsonyba megint Lippayhoz, Ilosvára Osztrosith Mátyáshoz, ahonnan siet haza – de sietében újra felkeresi Petróczy Istvánt, Thököli Istvánt, Keczer Ambrust, Barakonyi Ferencet. Tudjuk, Bethlen elmondja *Önéletírásában*, hogy ő csak azért ment ki Erdélyből, hogy harcolhasson a török ellen; ezért csináltatott díszes páncélzatot mindjárt első állomásán Kassán, ezért ment Zrínyi Miklóshoz, majd reményeiben csalódván tovább Velencébe, de ott is megelőzte a béke s így a törökök ellen nem fordíthatta fegyverét.

Ez a magyarázat igen plauzibilis az idő távolából nézve, még kronológiailag sem ütközik az eseményekkel. Csak a logikával: igaz, hogy Zrínyi volt a török legrettegettebb ellenfele s mindazok egyetlen reménye, akik ki akarták szorítani a törököt Magyarországról; igaz, hogy ez időtt Velence Kréta körül harcolt a törökökkel s ennek még nem volt vége, mire Bethlen Velencébe ért – de azért valahogy nem egészen magától értetődő, hogy a leghatározottabban török-pártinak látszó erdélyi főúr és kancellár, Bethlen János fia ennyire természetesen törökellenesként lép fel, anélkül, hogy ez közte és apja között bármilyen konfliktus forrása lenne. Mert persze ez nem is így jelent meg a valóságban – csak az emlékező akaratában, hiszen azóta megváltoztak az idők és a célok. Időközben megváltozott a két Bethlen külpolitikai irányultsága is: Habsburg-pártiak ugyan ekkor még egyáltalán nem voltak, de már Nyugat felé keresték a kapcsolatokat, először a franciák, majd a protestáns német fejedelmek irányába. Mint ahogy felső-magyarországi látogatásai látszólag véletlen névsorában azért föl lehet fedezni némi logikát: szinte kivétel nélkül olyan főurak és nevek fordulnak elő benne, akik így vagy úgy kapcsolatba kerülnek azzal a főúri ligával, amelyet Zrínyi kezdett összekovácsolni, s amelyet azóta Wesselényi-összeesküvésnek neveznek. És ebben neki a statisztáénál lényegesen nagyobb szerepe volt.²⁵

Nem pusztán az öregkori feledékenység műve, ha Bethlen eme útja során nem nagyon hangsúlyozza, hogy megfordult Bécsben is.²⁶ Tudniillik ott szinte kizárólag azért járt, hogy felvegye a bécsi francia követtel, Gremonville-lel a kapcsolatot, még mielőtt Csáktornyára megy. Gremonville jelentéseiből²⁷ tudjuk, hogy ez a kapcsolat létrejött, s Bethlen számos információval szolgált azért a kétezer aranyért, amelyet XIV. Lajos rendeletére Gremonville, illetve Béziere püspöke, de Bonsy, a francia király velencei követe neki kifizetett.²⁸ De ez a kapcsolat nem

²⁵ SZEKFŰ, 1935. IV. 173. Ezzel összevágóan, de részletesebben: KLANICZAY, 1954. 516–517.

²⁶ Vö. 3. sz. jegyzet. Ez egyébként jellemző Bethlen írásmódjára: „az Isten több pénz adván” kifejezés egyszerre bevallása és elleplezése a franciáktól kapott juttatásnak.

²⁷ A francia követek jelentései, ill. a francia udvar ezekre vonatkozó utasításai: HUDITA, 1927. – Ezekből kiderül, hogy Gremonville eleve meglehetősen gyanakvással fogadta Bethlent. Ez ekkor még nem akadályozta meg, hogy megint rajta keresztül juttassák el Apafihoz XIV. Lajos újabb levelét; lehet, hogy az ekkor felvett francia pénz pusztán ennek a szolgálatnak a jutalmazása volt. Vö. JANKOVICS, 1987. 605–607.

²⁸ *Monumenta*, 1883. 34.

maradt tartós: 1665 februárjában XIV. Lajos már arról tájékoztatja Gremonville-t,²⁹ hogy Stockholmból hírt kapott: Bethlen hetvenedik a feladatával és kapcsolataival, szabadulni kell tőle. Gremonville és de Bonsy jelentései érdekes képét adják a továbbiakban annak, hogyan távolítják el maguktól finoman de biztosan Bethlent. Ettől kezdve nincs nyoma, hogy a francia udvar vele kapcsolatot tartott volna,³⁰ mint ahogy teljesen valószínűtlen, hogy Zrínyi Miklós halála, majd a Wesselényi-összeesküvés bukása után Bethlennek bármilyen oka vagy érdeke lett volna a franciákkal további rendszeres kapcsolatban maradni.

Ez annál is kevésbé valószínű, mert Bethlennek hamar át kellett látnia: a francia udvar számára mindaz, ami Magyarországon vagy Erdélyben történik, csak mint diverzió jöhet számításba: az ő ügyük önmagában sosem fogja a francia udvart érdekelni. Amíg a Habsburg hatalomnak kellemetlenkedni lehet velük, addig tesék-lássék támogatják a magyarokat, de ha a szél megfordul, ugyanúgy el is ejtik őket. Apafi álmodhatott a két ország egyesítéséről s Teleki Mihály a palatinusságról, amit majd a franciák segítségével talán elérhetnek; de Bethlennek elég hamar át kellett látnia – saját tapasztalatai alapján is – ezeken az illúziókon, amelyeket egyébként a törökök is igyekeztek letörni; s ettől kezdve megértette, hogy vagy a török, vagy a Habsburgok Erdély választása; s ez utóbbi esetben – különösen a törökök Bécs alatti veresége után – a kisebbik rossz a Habsburg hatalom, azt kell hát, amennyire lehet, Erdély számára előnyössé tenni. De ha rövid volt is, a kapcsolat Erdélyben nem volt ismeretlen: ez lehetett a valódi oka annak, hogy Teleki Mihály állandóan „te francia!” névvel illeti – s talán ez a régi kapcsolat s annak az emléke is hozzájárulhatott, hogy Bethlen minden igyekezete ellenére élete további során főleg mindig gyanús maradt a bécsi udvar számára, s hogy amint lehetett, kivonták az erdélyi közéletből, s oda vissza sem engedték többé.

Így tehát Bethlen Miklós első komoly részvétele a nagypolitikában végül is csőd volt: valójában nem ért el semmit, legfőképpen hogy Bécs előtt gyanússá vált s Párizs előtt, ha más okból is, nem kevésbé; visszatérve Erdélybe kétségtelenül megnövekedett az egyéni hitele, s hamarosan Zrínyi és Frangepán sorsát látva még hálát is adhatott az Istennek, hogy ő maga nem került kint Magyarországon bele a hálóba.

Aligha lehet vitás, hogy Bethlen a fő összekötő volt ebben az időben az erdélyi udvar és Wesselényiéik, meg a többi „békétlenek” között. Teleki volt az idősebb, nagyobb tapasztalatú s hatalmú; de a fiatal Bethlen jelesül szolgálta urát és hazáját, valamint az általános magyar érdekeket. Ennek tudható be, hogy felsőmagyarországi útvjáról visszatérve kezdődik valójában a közéleti szereplése, legalábbis Erdély politikai színpadán. Ezentúl politikai faktorként számolnak vele, s nyilván apja is, ő is ambicionálja a politikában való részvételét: társadalmi státusza, vagyona, műveltsége, világlátottsága egyaránt predestinálja erre. Magyarországi útjai jutalmaképpen kapja meg az udvarhelyszéki főkapitányságot – ez első közéleti funkciója,³¹ melyet még számos más követ. Mondhatni, természetesen élvezi ezt és tán tetszeleg is benne; bár a szíve másfelé is húzza.

²⁹ Uo. 28.

³⁰ TORMA, 1887 szerint még később, ifj. Apafi alatt is folyt volna levelezés Bethlen és a francia udvar között, de ennek ezen kívül semmi nyoma. – Még két évvel Bécsben járta után is egy újabb indiszkréciókor de Lionne rá gyanakszik, mint forrásra: *Monumenta*, 1888. 34.

³¹ „Ezen 1667 esztendőben installáltattam én az udvarhelyszéki főkapitányságban boldog emlékeztető Apafi Mihály fejedelem gráciája, az atyám resignatiója, és Teleki Mihály mind az atyámtól, mind annál inkább éntőlem nem kért szerzése által, melyet cselekedett volt in anno 1666, mikor én a palatinus Vesselényinél laktam ut supra.” BETHLEN, 1980. 626.

Amint buktatóhoz ér – mint amikor a Béldi-ellenes liga letartóztatja – játszik a gondolattal, hogy visszavonul a közélettől és a tudománynak szenteli magát,³² de ezt igazán sosem valósítja meg – ha mégis megvalósul, az akarata ellenére, bécsi fogsága alatt teljesedik be.

Nem telik el öt-hat esztendőnél több a közéleti inaskodással, s máris az események középpontjába kerül. Ez a Bánffy Dénes elleni liga. Ma már talán nem igazán érdekes – vagy ha igen, csak a szaktörténészek számára –, hogy ki kezdeményezte ezt a ligát s miért; a mából a múltba visszanező számára szembevetőd, hogy Bánffy Dénes a fejedelmi udvarban és a birtokszerzésben olyan túlhatalomra tett szert, amelyet a többi főúr nem nézhetett sokáig tétlenül; amellet ez a növekvő hatalom egyértelműen, mondhatni végletesen Habsburg-párti volt, amikor még az erdélyi főurak – köztük a Bethlenek is – korántsem voltak annyira meggyőződve arról, hogy a Habsburg-megoldás lenne az egyetlen megoldás Erdély számára. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül másfelől azt sem, hogy ekkor még – 1674–75-ben – olyan erkölcsök, vagy inkább politikai szokások uralkodnak Erdélyben, mint a tizenhatodik–tizenhetedik század fordulóján Nyugat-Európában. Talán először itt, a Bánffy-liga és következményei lefolyásában érhető tetten, hogy az Apafi-udvar viszonyai és az erdélyi urak, rendek és nemzetek kapcsolata kísértetiesen hasonlít a majd egy századdal korábbi franciaországi viszonyokra: Apafi, Bornemissza Anna, Teleki Mihály mintha a maguk szűkebb és vidékibb lehetőségei között XIII. Lajos, Anne d'Autriche, Richelieu szerepét játszanák el öntudatlanul, a főurak meg ligáikkal, egymás ellen fordulásokkal mintha a Fronde korát igyekeznének az erdélyi hegyek között megvalósítani. Persze, sosem szabad elfelejteni, hogy Franciaország már jelentős birodalom volt, ha a feudális érdekek még túlzottan széttagolták is, s hogy a szomszédai Spanyolország és Németalföld; Erdély meg kicsi ország, egyelőre a konstantinápolyi Fényes Porta kényének-kedvének kiszolgáltatva.

Ismétlem: nem túl érdekes számunkra, hogy Bethlen Miklós szerepe annyira volt-e a Bánffy-ligában, mint amennyit ő maga megír, vagy ennél esetleg több. A történészek – Deák Farkas,³³ Trócsányi Zsolt³⁴ – eléggé gyanakvóak az *Önéletrész* történeti előadásával szemben s Bethlennek nagyobb szerepet tulajdonítanak Bánffy ügyében. A levelezés tanúsága szerint³⁵ Bethlen szerepe valóban nem kicsinyelhető: mindvégig ott volt, mindenben benne volt, s nem lehetetlen, hogy Bánffyhoz írott levelével tevőlegesen is hozzájárult annak elveszejtéséhez. Szubjektíven mégsincs okunk kétségbe vonni Bethlen igazmondását: hogy ő inkább eszköz volt a többi urak kezén, mintsem koncipiátor, s hogy haszna se sok lett belőle, csak öt agár. De már ez is felhívja a figyelmet arra, amire az életút során a továbbiakban is lépten-nyomon rábukkanunk: hogy Bethlen Miklóst Teleki is, mások is szívesen használták fel tollként, fogalmazóként, formába öntőként – a maga szellemi képességeivel, műveltségével, olvasottságával, munkabírásával és bámulatos emlékezőtehetségével erre ugyanis fölültébb alkalmas volt. Ugyanakkor – s itt megint nincs okunk kétségbevonni Bethlen vallomásának őszinteségét –

³² „Hiszen én, amikor a rabságból megszabadulék, olyan Cartesius, Salmasius-forma, honorarius, ingyen tanító professzor akarék lenni, és az énelem soha meg nem alkható világtól végbúcsút venni, ha engedjék.” Uo. 722.

³³ DEÁK, 1887. 96–97.

³⁴ TRÓCSÁNYI, 1972. 152–153., 160.

³⁵ JANKOVICS, 1987. 148. és köv. levelek és azok jegyzete.

sokkal kevésbé szívesen vonták bele a dolgok érdemi tervezésébe, mindabba, ami bizalmas vagy éppen titkos volt. A fecsegésétől tartottak-e vagy a túlzott skrupulozitásától, ki tudja? De mindenesetre Deák Farkasnak igaza van, amikor a Bethlenek – János, az apa és Miklós, a fiú – helyzetét úgy jellemzi, hogy „ördög bűtta nyughatatlan embernek tartották az udvarban s hol lehet, bántották.”³⁶

S alig múlt el az egyik vihar, ahol a jó oldalon állt, de csak öt agár lett a fizetsége, már jött a következő: a Béli-„forradalom”. Hosszadalmas, s témánktól valójában idegen lenne elmagyarázni ennek a kezdettől hamvába holt fejedelem elleni ligázásnak a történetét: elvégezték azt a történetírók alaposan, s az eseményeket olvasva csak egyet lehet érteni Trócsányi Zsolt tömör véleményével: „Tragikus alak lett volna – ahogy a romantika őt is próbálta látni és láttatni? Ha a tehetségtelenséget tragikai vétségnek lehet tartani, akkor igen – a Bélyi tehetségtelenségét Bethlen Miklóstól Deák Farkasig mindenki egyöntetűen hirdette...”³⁷

Ebben az ügyben inkább az a sajátos, hogy bár a két Bethlen sokban egyetértett Bélivel, de módszerét ellenezték, mert rettegetek a polgárháborútól. Ezt az – inkább elvi latolgatást, mint valóságos szervezkedést – növelte meg a falusi pletyka az udvar és az udvarházak között, s ez elég is volt arra, hogy az öregurat birtokára internálják, Miklóst meg közel egy évre lecsukják, vasra verjék – kis híján fejét is vegyék mindenféle törvénykezés nélkül.³⁸ A késői olvasónak az a benyomása, hogy szabadulásában tényleges ártatlanságának kisebb szerepe volt, mint annak a díszes páncélnak, amelyet második magyarországi útja alkalmával Kassán csináltatott, s amelyet feleségének volt esze Teleki Mihálynak felajánlani³⁹ – aki kapott rajta, bár az árát becsületesen megadta. Még ha számba vesszük is a kor zűrzavaros viszonyait és kusza egyéni érdekszárait, akkor is elgondolkoztató: mi volt az, ami a két Bethlent újra meg újra a támadások, ellenségeskedések tárgyává, kevés barátság és sok gyűlölet célpontjává tették?

Bethlen maga lényegében könnyen megtalálta a magyarázatot: sorsa visszáságait mind Isten próbáló keze nyomának tudja be, s ebben meg is nyugszik. A kevésbé szilárd hitű és késői olvasó azonban nem érheti be ennyivel: társadalmi vagy jellemi okot keres. Elsőnek ott volt a lehetséges fejedelemségre való aspiráció, amire már korábban utaltunk, s amely nyilván sosem aludt ki egészen Apafi gyanakvó lelkében;⁴⁰ de a jellemben is kellett valami alapvető problémának lennie. Deák Farkas egyszerűen a „fontoskodó és hiú természetéről”⁴¹ beszél; Cserei Mihály, aki közel egykorú tanúja az embereknek és az eseményeknek, már részletesebb indokolást ad – lényegében ugyanebben az értelemben.⁴² Szinte bizonyos az, hogy tudására, tájékozottságára, olvasottságára rátarti volt, különösen abban a tudatlan falusi környezetben, amelyet ekkor az erdélyi udvart benépesítők legnagyobb részére is jellemző volt – s ezzel *Önéletr*ásában is,

³⁶ DEÁK, 1887. 128.

³⁷ TRÓCSÁNYI, 1972. 222.

³⁸ BETHLEN, 1980. 689/90.

³⁹ DEÁK, 1887. 105.

⁴⁰ „Valóban az időben az országfőnek tartozó lojalitás tekintetében nehéz viszonyok között voltak az erdélyi urak; mert 1659-től 1662 január végéig fejedelmi esküt tettek II. Rákóczy Györgynek háromszor, Barcsai Ákosnak, Rhédei Ferencnek, Kemény Jánosnak, Apafy Mihálynak. Ez őt fejedelem közül ezen idő alatt... volt egyszerre... négy élő fejedelem is, legalább kettő pedig folytonosan.” Uo. 39/40.

⁴¹ Uo. 98.

⁴² CSEREI, 1983. 125.

leveleiben is gyakran találkozunk – lenézte és megvetette azokat, akik a bor áldozataivá váltak – s ebbe már a rokonság nagy részén túl belefért az udvar is, Apafival egyetemben.

A másik különössége ennek az ügynek, hogy ami látszólag nagy csapás volt, javára fordult: valójában Bethlen Miklós közéleti pályája innentől kezdve ível felfelé. Nagyon nehéz ma már megmondani, mennyi volt ebben Bethlen Miklós kétségtelen egyéni kvalitásainak a része, mennyi családi súlyának, helyzetének, mennyi különös, az ellentétek között hányódó viszonyának Teleki Mihállyal, s mennyi Bornemissza Anna, a fejedelemasszony kétségtelen jóindulatának; de talán mindez nem is nagyon fontos. A lényeges az, hogy a helyzet megváltozik. Ebbe belejátszhatik az is, hogy a száműzött magyarországi protestáns lelkészek ügyében írt röpirat (*Apologia ministrorum evangelicorum Hungariae*) megjelenik és a protestáns Európában komoly sikert ért el, s ez a buzgón vallásos fejedelemasszonyt – aki kezdettől fogva különben sem hitt Bethlen bűnösségében – fokozottabban mellé hangolhatta; bele az is, hogy kevéssel később nagybeteg apja meghal, s így a fiú mintegy örökli az apa közéleti szerepét, vagy legalábbis annak lehetőségét. A döntő az, hogy ekkor indul meg felfelé azon az úton, amely alig több mint egy évtized múlva kancellárrá, azaz Erdély második legnagyobb méltóságává teszi.

De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy egy – ezekkel össze nem vethető jelentőségű, de az egyéni életút s az utókor szempontjából nem jelentéktelen – másik esemény is ekkor esik meg: 1677-ben Erdélybe érkezik Révérend abbé és de Forval márki, XIV. Lajos többé-kevésbé titkos küldöttei, s a hírre, hogy van valaki, aki tud franciául beszélni, felkeresik fogságában a fogarasi várban.⁴³ Bár maga Bethlen erről alig beszél *Önéletírásában* – jól tudta, miért – Révérend bizonyára az igazat mondta, amikor azt írta, hogy barátság szövődött közöttük, amely az abbé egész két és fél éves erdélyi tartózkodása alatt tartott. Ennek a következménye azután, hogy az abbé, jóval hazatérése után, nem sokkal halála előtt, Bethlen nevébe öltözteti memoárjait erdélyi tartózkodásáról.

Nem történelmi szempontból vizsgáljuk Bethlen működését, s így nem próbálunk ítéletet mondani politikai és különösen kancellári tevékenysége felett. Az viszont kétségtelen, s azt hiszem, még az ellene elfogult későkori szemlélőnek is el kell ismernie, hogy hihetetlen energiával, ügybuzgalommal és találmánysággal látta el különböző adminisztratív és politikai feladatait. Mindenütt ott volt, mindenben vokolt, s mindig kellemetlen volt, mert érvelésével szinte senki nem tudta felvenni a versenyt. Tévedés lenne persze Bethlent úgy beállítani, mint valami különösen emelkedett erkölcsiségű államférfit: bár a haza hasznát kereste, de a maga hasznát sem vetette meg. Jankovics József joggal állapította meg: nem polgári alapú a világszemlélete.⁴⁴ Valóban nem, s ez egyik forrása emberi és politikusi erejének: a maga korát s annak szenvedélyeit, elfogultságait, erényeit éli. Feudális arisztokrata, aki kora fiatalságától kezdve nem riad vissza, ha fegyveres rajtaütéssel kell érvényt szereznie – főleg anyagi ügyekben – annak, amit a maga jogának tartott; de ugyanakkor előrenéző szellem, aki számos, hogy úgy mondjam, pre-kapitalista vállalkozásba belevág a Szamos hajózhatóvá téte-

⁴³ REVEREND, 1984. 147.

⁴⁴ JANKOVICS, 1987. 30.

létől⁴⁵ a marhakereskedő társulásokig⁴⁶ és ezernyi más vállalatig, amelyekről Erdély felvirágzását, gazdasági megerősödését remélte. A múlt századi jogtörténelez, Zieglauer joggal beszél esetében a praktikus és fantaszta elme különös elegyéről.⁴⁷ Nem lenne haszontalan dolog, ha valaki a még fellelhető tervekét összegyűjtené és az utókor objektív tekintetével átvizsgálná: a praktikus politikus Bethlen igazi értékeit és gyöngéit – sőt saját kora Erdélyének nem egy gyöngéjét és erényét is – így lehetne valóban érvényesen megállapítani.

Gyakorlati politikusi tevékenységének kétségtelen csúcsa a „Diploma Leopoldinum” kivívása és elfogadtatása. Bécsi tárgyalásait ő maga is elég részletesen leírja, egyéb forrásokból is nyomon követhető: azt lehet mondani, hogy egy szerencsés pillanatot megragadva 1690-ben kivívta azt a maximumot Bécsben, amit Erdély ekkor a Habsburg birodalom belül elérhetett. És itt, a Diploma Leopoldinumban és az azt megelőző traktációkban véljük felismerni Bethlen politikusi tragédiájának igazi gyökerét is. Mert a Diploma nagy diadal volt a számára s nagy személyes eredmény is: ennek következtében szerzi meg rövidesen a grófi címet, kap aranyláncot s pénzjutalmat Lipót császártól. (Ha ezt már megemlítettem, hadd említsem meg a Habsburgok bölcs egyensúlypolitikáját, amellyel annyi ellentét és tragikus esemény magvát is elhintették Erdélyben s egybeűt: Bethlennel, a rendíthetetlenül kálvinista főúrral körülbelül egy időben kapja meg a grófi címet s az aranyláncot Apor István, az erdélyi katolikusok világi vezére, s majdnem ugyanakkor lovagi címet kap Johann Zabanius, a nagyszeberi királybíró, a szászok comese, tehát a lutheránusok vezére, aki ettől kezdve Hans Sachs ab Harteneck, a magyaroknak csak Szász János.)

A Diploma az adott viszonyok között maximális függetlenséget és önálló állami életet biztosított Erdélynek – mert akkor azt kívánta a helyzet és a szükséglet. De ez szinte azonnal megváltozik: az oszmán birodalom mind hátrább vonul a Habsburg birodalom határaitól, mind kisebb a fenyegetése, hogy újra bekebelezheti Erdélyt; a bécsi udvar ezt a távoli, keleti, nehezen kezelhető országocskát egyre inkább be akarja vonni a maga érdekkörébe – az érdekeknek a leganyagibb szférájára gondolva elsősorban. Magyarán: a Habsburg-abszolutizmus maximálisan ki akarja használni Erdélyt, a maga céljaira kipumpálni belőle mindent, amire csak hadi- és béke-igényeinek szüksége van vagy lehet. Bethlen ennek próbált a maga – nem csekély – szellemi eszközeivel ellenállni; de a szellemi vajmi gyenge a brutális fizikai erővel szemben. Ez utóbbit képviselte Erdélyben Jean-Louis Rabutin, comte de Bussy, a megszálló császári erők parancsnokló tábornoka.

Apjával együtt,⁴⁸ majd annak halála után maga is protestáns német fejedelmekkel való egyetértésben, szövetségben látta Erdély lehetőségét viszonylagos függetlensége megőrzésére; később a Diplomával ezt közvetlenül a Habsburg hatalmi szférán belül hitte elértnék. S azt hitte, hogy e korai választással mindent nyert, kivételezett helyzetbe került ő is, országa is, és így, új körülmények között újra megvalósítható az előző század erdélyi virágzása. Nem ismerte fel, hogy nem lehet többé visszafelé nézni, Bethlen Gábor áldott ideje felé; hogy a török veresége,

⁴⁵ LUKINICH, 1927. 416., 422., 423–426., 430.; VÁRKONYI, 1985. 1290.

⁴⁶ Pl. BÍRÓ, 1935. 78.

⁴⁷ ZIEGLAUER, 1869. 41: „Es ist sein Wesen: es ist ein wunderbares Gemisch von trefflicher Gedankenarbeit und hohler Phantasterei, von Kenntniß und Unkenntniß der Zeit, von weitblickender Vaterlandsliebe und engherzigster, durch persönliche Neigungen bedingter Auffassung.”

⁴⁸ JANKOVICS, 1973. 99.

a Habsburg hatalom megnövekedése Erdély számára teljesen új helyzetet teremtett. Azt hitte, hogy a pusztá személyes hűség elegendő garancia a császárnak és környezetének arra, hogy amit ő akar, az a birodalom java; pedig ekkor már nem szándékokról szavaztak, hanem nyers hatalmi és anyagi érdekekről – s Bethlen ezeket keresztelte, valóságosan vagy virtuálisan.

Lipót császár s környezete nagy jóakarója volt: megpróbálták presszionálni, hogy amikor felállították Bécsben az erdélyi kancelláriát, költözzék fel oda. Bethlen, vesztére, ellenállt: azt hitte, van neki elég esze ahhoz, hogy Erdélyből irányítani tudjon egy bécsi alkancellárt. Tévedett: Kálnoky Sámuel nemcsak alkancellár volt, hanem katolikus is az agresszíven ellenreformációs Bécsben, s hatalmilag is hamarosan fölébe kerekedett főnökének. Bethlen meg a kettős szorítóban – Kálnoky és Rabutin között, Apor egyre növekvő súlyával, a gubernátor Bánffy György alattomos rosszindulatával szemben – mind kétségbeesettebb gesztusokra kényszerült. Az egész helyzetet ugyanis tetézi a Rákóczi-felkelés és az a zűrzavar, amit ez Erdélyben okoz. Bethlen – bár Rabutin ezzel gyanúsították – egyáltalán nem volt Rákóczi-párti,⁴⁹ bár nagyon valószínű, hogy már korán voltak szálak közötté és Rákóczi között. Sőt: igazán ésszerű javaslatai voltak a felkelés kordába szorítására, az anyaországra lokalizálására. (Megint más kérdés, hogy az ostoba és brutális Rabutin ezeket mind rosszra magyarázta, mert át sem látta értelmüket.)

Valójában eléggé rejtélyes: mi is történt Bethlen és Rabutin között, együttműködésük éveiben. Hiszen papírforma szerint nekik jól kellett volna együttműködniük: Rabutin magyarul természetesen egyáltalán nem, latinul elég gyöngén tudott, német tudásáról nincsenek ismereteink, de feltehetőleg az jobb volt ezeknél, bár különösebben tökéletes távolról sem lehetett. Neki is kapnia kellett azon, hogy van valaki, vele egyidős, rangban, születésben is megfelelő ezen az állomáshelyen, aki beszéli anyanyelvét és otthonos a helyi viszonyokban.

E helyt talán itt az ideje tisztázni, ki is volt ez a Rabutin? A magyar szakirodalomban nem ritkán Bussy-Rabutin néven fordul elő, ami ha nem is jogtalan, de helytelen: Bussy-Rabutin a francia irodalomban jól ismeretes, közel egy generációval idősebb oldalági nagybátyja volt, Roger Rabutin, comte de Bussy, akit XIV. Lajos udvarában becéztek Bussy-Rabutin-nek. Ő volt az, aki az *Histoire amoureuse des Gaules* c. botrányos kulcsregényt írta az udvar és a város (és nem utolsósorban az ifjú király) erkölcséről, s akit Lajos ezért birtokaira száműzött. Ennek megvolt az az áldásos hatása a francia irodalom folyamára, hogy kedves rokonával, Madame de Sévignével egy életen át levelezett, hogy jólinformált lehessen az udvar eseményeiről, pletykáiról, s e levelezésen át a kornak és az embereknek olyan eleven képét kaptuk meg, mint talán semmi más eszközzel ekkor nem lehetett volna.

Mondom, ennek a családnak nem valami díszes oldalhajtása Jean-Louis Rabutin. Jó negyedszázaddal fiatalabb Bussy-Rabutin-nél; s a két rokon, Bussy-Rabutin és Madame de Sévigné levelezéséből egy eléggé gyanús jellem képe bontakozik ki. Már a karrier indulása sem valami dicső: közel harminc éves, de még mindig csak apród Condé hercegnő udvarában – de több is, akárcsak az a lakáj, akivel a

⁴⁹ Az első alkalommal, amikor az erdélyi országgyűlésen szóba kerülnek a kurucok, Bethlen így számol be róluk – az országgyűlési napló tanúsága szerint: „Multos latrones grassari passim in Hungariae confinibus eosdemque multos habere celatores refert comes Nicolaus de Bethlen, concluditur ut capiantur.” Idézi: ZIEGLER, 1869. 209. jegyz.

hercegnő kegyei fölötti vitájukban kardot rántanak. A hercegnő közéjük veti magát, ő sebesül meg, a lakájt letartóztatják, az ifjú Rabutin elmenekül, Németországba, majd a Habsburg birodalomba.⁵⁰ Itt jó tíz esztendő múlva csinál kariert – még mindig ugyanazon az úton: egy párbaj után gazdát vált és feleségül veszi egy osztrák főtisztviselő özvegyét, Dorothea-Elisabeth von Holstein-Wissenburgot, aki ugyan vele szinte egyidős, de királyi házakkal van rokonságban, s Bécsben is a legfelsőbb körökben mozog. Jean-Louis Rabutin-nek ez a házasság adja meg a kezdeti sebességet, hogy jelentéktelen kapitányból hamarosan erdélyi vezénylő tábornokká válhassék.

Az idősebb levelező rokonok csipkelődő megjegyzései⁵¹ és az egyéb, ránkmaradt ismeretek⁵² alapján úgy tetszik, Rabutin generálisnak két erénye volt: robusztus férfiереje és személyes bátorsága. Különben egy gyarmati őrmester tapintatával és körültekintésével járt el Erdélyben, nem kis kárára a Habsburg-érdekeknek is. Ez az eléggé korlátolt agyú és műveletlen, amellet valószínűleg rossz idegzetű (de rangjára, származására mértéktelenül büszke) ember került szembe egy kényes és nehéz helyzettel, és egy rendkívül intelligens és művelt, aktív politikussal és adminisztrátorral. A Rákóczi-felkelés mozgatói, az egyes szereplők ide- vagy odaállása sőt táborváltása pusztán eme érthetetlen népség iránti megvetését növelték. S erre a megvetésre volt is nem kevés oka: az erdélyi guberniumban működő spion-rendszere,⁵³ az erdélyi urak, még a guberni embe-reinek is a szolgálai megalázkodása ezt az érzését táplálták. Amellet magát személyesen is igen kényes helyzetben érezte. A nemzetehztartozás ugyan nem volt még ebben az időben olyan fontos faktor, mint manapság; akkor az osztály-helyzet, az eskü, a családi kapcsolat sokkal többet számított, de azért ő mégiscsak egy francia gróf volt Habsburg szolgálatban, s nyilván hamar tudvalévő lett, hogy Rákóczi mögött XIV. Lajos támogatása is ott van: a húgai után⁵⁴ nem akart maga is francia spion színébe kerülni. Ezzel magyarázható több, egyébként érthetetlen cselekedete, mivel nyilván a gyanúját is el akarta hárítani annak, hogy ő a franciabarátok kezére játszhatnék.

Vegyük ehhez hozzá, hogy bizonyára a fülébe jutott Bethlen hajdani francia ágens-volta, barátsága Révérend abbéval; már maga a legnagyobb erénye: hogy jól tudott vele franciául konverzálni, is egyszerre gyanússá vált előtte. Ha addig kapcsolataik tán kordialisak nem is, de elég barátságosak voltak, a Rákóczi-felkelés hírére hirtelen megmerevedtek, megromlottak: Rabutin kuruc-fényben látta Bethlent, annak minden javaslatát, ötletét, tettét erre magyarázta,⁵⁵ s alig várta az

⁵⁰ SÉVIGNÉ, 1978. I. 147.

⁵¹ SÉVIGNÉ, 1978. III. 88., 313., 346., 355., 356.

⁵² Vö. SZATHMÁRY, 1891. 10.

⁵³ Rabutin saját vallomása szerint: „La Paix étant ainsi faite avec les Turcs, et la tranquillité par conséquent au dehors, le Comte de Rabutin trouva très-nécessaire de veiller sur les esprits inconstans et toujours mal intentionnés de ces Messieurs les Transylvains, sachant fort bien qu'ils ne peuvent jamais rester en repos. Il se servit donc de la maxime de les diviser entre eux, en y faisant semer la méfiance et la jalousie de l'un à l'autre. Il réussit si bien dans ce dessein, que ces Messieurs venoient s'accuser l'un l'autre incessamment. De plus, il se fit des créatures affidées dans le Gouvernement, parmi les Etats, dans chaque Nation et dans chaque Ville, ainsi qu'il savoit tout ce qui passoit dans toute la Province, sans sortir de la Capitale.” RABUTIN, 1798. 58–59. – Emlékirata során Rabutin ezzel, mint egyetlen célszerű kormányzati módszerrel több helyütt is dicsekszik.

⁵⁴ SÉVIGNÉ, 1978. III. 544., 554.

⁵⁵ „...nékem bojtorkodjék, mint a lódarázs: Ah, ah, monsieur chancelier, néked minden munkád a rebellisek protectója, eleve tudtad te, hogy ennyi rebellis léssen...” BETHLEN, 1980. 960.

alkalmat, hogy lecsaphasson rá, „példát statuálhasson” és ezzel önmagát minden gyanúval szemben eleve tisztára mossa Bécsben. És ahogy ez ilyenkor lenni szokott: nem is késett az alkalom, hogy megtehesse, amire készül.

Egyébként a fenti, inkább kikövetkeztetett motívumok mellett van egy kissé sejtelmesebb is. Rabutin, már idézett emlékiratában kezdettől fogva úgy beszél Bethlenről, mint gyanús emberről, akit ő megérkezése kezdetétől fenntartással szemlélt. Ennek azonban sehol okát nem adja, mint magától értetődőt közli. Vajon miért? Ilyen lett volna Bethlen híre Bécsben? Vagy még Erdélybe érkezése előtt valaki Bethlen ellen hangolta volna? Vagy pusztán: miután sikerült vád alá helyezni, a maga fénye emelésére, a másik gyanúba keverésére egyaránt úgy tesz, mintha mindig tudta volna, hogy a másik potenciális bűnös?

De még mielőtt Bethlenre lecsaphatót volna, mindjárt a Rákóczi-felkelés Erdélyre-kiterjedése elején kellett valamilyen példa-statuálás. Lehet, hogy erre kínálkozott alkalomnak Szász János ügye.

Az oklevelek, jegyzőkönyvek, eredeti iratok feltűrése nélkül, pusztán a szekunder irodalomból kiindulva nagyon nehéz Harteneck ügyében tisztán látni. Az kétségtelennek tetszik, hogy ez a szepességi eredetű, de Erdélyben meghonosodott lutheránus szász fiú rendkívüli képességekkel rendelkezett: enélkül, születési előjogok híján, szinte elképzelhetetlen lett volna az a felemelkedés, amely osztályrészéül jutott. Ez valószínűleg elbizakodottá, vakmerővé is tette nem egy ügyében, intézkedésében; de ez benne volt a kor levegőjében. Mennél többet olvas valaki erről a korról és ebből a korból, annál inkább meggyőződik, hogy az uralkodó rétegek igazi tisztító betegsége a „hübrisz” volt, az önteltség és elbizakodottság, mely egyeseket magasra, s szinte mindenkit a mélybe vitt.

Johannes Zabanius, alias Hans Sachs ab Harteneck rövid pályát fut be: nincs negyven esztendő, amikor a fejét veszik. Pöre egyértelműen köztörvényes bűnök miatt ítélt fölötte: gyilkosságban való bűnrészesség, boszorkányság, méreg készítése és kiszolgálása, különböző gyilkossági kísérletek, házasságtörés, kerítés és más, hasonló vádpontok szerepeltek a porében.⁵⁶ Az olvasóban azonban felébred a gyanú: még ha mindez igaz lett volna is (ami egyáltalán nem bizonyos), akkor is furcsa az egybeesés: mindez miért éppen a Rákóczi-felkelés megindulására derül ki? Amellett Szász János személyes bátorsága, amellyel a vérpadig haladt, szintén arról győz meg, hogy nem közönséges bűnözőről van itten szó.

A már többször idézett Ferdinand von Zieglauer, a szebeni jogakadémia tanára, több mint másfél századdal Szász János halála után még úgy ír róla, mint a szász nemzet mártírjáról és hősről; anélkül, hogy a vádatok egészükben cáfolni tudná. Kétségtelen, hogy Szász János nagyszerű adottságokkal rendelkezett – s körülbelül bizonyítottnak vehető, hogy a Habsburg-uralom bekövetkeztével Erdélyben elérkezettnek látta az időt, hogy a szász nemzet kikerüljön alávett helyzetéből, a magyarokkal és székelyekkel egyenrangúvá, ha ugyan nem föléjük kerekedővé váljon. Nyilvánvaló, hogy gyakori bécsi utazásaival, ottani kitűnő kapcsolataival is ezt munkálta – és ez állította hamarosan szembe Bethlennel, aki megérthető módon éppen a magyar arisztokrácia súlyának, hatalmának megtartásáért, ha ugyan nem kiterjesztéséért küzdött. (Amellett ez időtt még a kálvinisták és lutheránusok közötti ellentét is inkább ellenségeskedés volt: ez is belejátszott kezdettől fogva kapcsolatukba.)

⁵⁶ ZIEGLAUER, 1869. 424.

Gondolkodásában mindkettő korához, de különösen környezetéhez képest rendkívül modern volt; az erdélyi történelem egyik tragikus mozzanata, hogy ezeknek szembe kellett kerülniök egymással, s nem egymással vállvetve tudtak jogaikért, jövőjükért verekedni.

Szász János – és vezetésével a szász nemzet – az országgyűléseken következetesen Bethlen javaslaival szemben foglalt állást; ő maga személyeskedő és gyalázkodó pamfletben is megtámadta Bethlent;⁵⁷ politikai ellentétük így, amint az már lenni szokott, személyes ellenségeskedéssé fajult. De a kettejük igazi ellentéte egy korai nemzethatalmi ellentét volt Erdélyben belül – amelyben mindkettő kereste a másik megsemmisítésének a lehetőségét – akár Erdélyen kívüli eszközökkel is. Nehéz átlátni, mi volt Szász János „tragikai vétsége”: az ellene felhozott vádak egészen jól tolerálták éveken keresztül azokat, akik ekkor hirtelen ellene fordultak. De a pör menetében két tendencia világossá vált: míg egyfelől Rabutin Szász Jánosból szívesen csinált volna politikai vádlottat, rebellist, sőt talán Rákóczi-pártit, akit ő idejében leleplezett és éberségében vérpadra küldött, Bethlennek minden erőfeszítése arra irányult – sikeresen –, hogy a Harteneck-ügyet köztörvényes bűnügynek tartsa meg.⁵⁸ Főként abból a meggondolásból, hogy ha politikai pert csinálnak belőle, Bécs felkéri magához az ügyet, s összekötetései felmentetik a vádlottat. Ebben a vitában – kicsit Rabutin ellenére, kicsit Rabutin támogatásával – Bethlen győzött, Szász János mint elítélt gyilkos ment 1703 decemberében a vesztőhelyre; de a hiú és gyanakvó Rabutin szívében ez is tüske maradt.

A századfordulóval Bethlen helyzete egyre kritikusabbá válik. Ennek vannak külső és belső okai egyaránt: talán az a legnyomósabb külső ok, hogy Kinsky gróf 1699-ben meghal – s ezzel utolsó bécsi patrónusát is elveszíti.⁵⁹ Ennek következtében Bécsben politikai hatása meggyengül, ha ugyan semmivé nem válik. Megnő Apor István szerepe, akit az egész katolikus klérus, nem utolsó sorban a jezsuiták melegen pártolnak, s kétségtelenül növekvő erővel van jelen Rabutin befolyása, aki ekkorra már határozottan Bethlen-ellenes.

Bethlen nem volt sem buta, sem elvakult: ha helyzete indokait nem is látta teljesen, magát a helyzetet jól érzékelte. S ehhez hozzájárult erdélyi belső pozíciója is: az elmúlt egy-két évtizedben, amint mindenki tette volna az ő helyében, minden erővel igyekezett a családi vagyont szaporítani; s e tekintetben nemcsak erősödő politikai befolyása, de kitűnő üzleti érzéke és aktivitása is a segítségére sietett. Az az erdélyi főnemes, aki az apai vagyon elosztásakor lényegében egy jobb középirtokos részével kellett hogy megelégedjék, eddigre már a legnagyobb vagyonú erdélyi arisztokraták közé emelkedett: a Thököly-birtok, a Teleki Mihály örökségéből megszerzett rész, a császári vagy fejedelmi kedvezés (szokatlan módon legkevésbé házasságai) nagy mértékben megnövelték földbirtokait – és persze azokkal egyenlő mértékben kihívták osztályostársai irigységét, féltékenységét. S amint lenni szokott: a gyarapodó birtok kuszálja is az érdekszálakat, olyanokat is ellene fordított, akik addig semlegesek, vagy jóindulattal nézték emelkedését.

⁵⁷ Vö. ZIEGLAUER, 1869. 277–285. Egy igen jellemző passzusát magyarul idézi LUKINICH, 1927. 434.

⁵⁸ Érdekes, hogy JÓSIKA 1853-ban még nem is céloz az ügy politikai vonatkozásaira. Pusztán vadromantikus szűzsét lát benne; ugyanilyen érdekes, hogy Bethlen *Önéletírása* ismeretlen előtte, holott számos kéziratos másolata forgott Erdélyben – igaz, hogy regényét már emigrációban írja.

⁵⁹ LUKINICH, 1927. 410.

Csak ezzel magyarázható – metsző és intellektuálisan gögös stílusa mellett –, hogy az országgyűlés egyre inkább ellene fordul. Szinte a Bánffy Dénes sorsa kísért: a túl nagy és túl látványos megerősödés kihívja a féltékenységet is, a félelmet is – érezni, hogy megszületik a liga ellene.

Ezt Bethlen Miklós is jól érezte. Ezzel magyarázható, hogy ismételten próbál szabadulni hivatalaitól – vagy lemondásával próbálja meg elérni megerősítését hivatalában, hatalmában.⁶⁰ Lemondását el nem fogadják; de a helyzete sem szilárdul meg annyira, hogy problémátlanul nézhessen szembe Rabutin egyre növekvő ellenségességével. Ebből a személyes szituációból kiutat kellett találnia; amellet az erdélyi helyzetnek is valamilyen megoldását kellett lennie, hiszen az egyre kétségbeejtőbbé vált. Egyfelől a Rákóczi-felkelés, amely Erdélyben már-már a nincstelen nép felkelésévé változott, másfelől s ennek következtében is az ostoba és brutális elnyomás, amelyet Rabutin diktált, aki a leegyszerűbbnek a népnnyűzást, sőt a népirtást vélte, amikor kiderült, hogy a harctéren Rákóczi kapitányai a legtöbbször sikerrel veszik fel vele a versenyt. S ennek következtében az erdélyi politikai szabadságok megsemmisülése: a politikai osztály, a rendek és nációk képviselői Rabutin rendeletéből Szebenbe vonultak – és érdemben ott internálva voltak: sem elmenniök, sem szabadon levelezniök, vagy másként kifelé érintkezniök nem lehetett. Nyilván, mint számosan mások, s tán még elevebben, mint azok, Bethlen is csapdában érezte magát, ahonnan meg kellett szabadulnia. Erre tett nagy kísérlete a *Columba Noé* című röpirata.

Ha a röpirat-formához fordult, az szinte természetesnek tekinthető. Korábbi ilyen gyakorlata – akár Erdély ügyében, akár hitsorsosai védelmében – általában sikeresnek bizonyult: ha nem politikai sikert hozott, akkor legalább erkölcsit. A helyzet megítélése, mondhatni, hibátlan volt: a Habsburg-adminisztrációnak nem lehet érdeke Erdélyben nyugalanságot, feszültséget fenntartani és azt egyre növekvő katonai terrorral elnyomni, amikor minden haderejére más hadszíntereken lenne szüksége; a Rákóczi-felkelés ellen a legjobb gyógyszer lenne, ha Erdélyben nyugalmat tud teremteni, elszakítva azt a mozgalmótól, s ezáltal innen kivonhatná haderejét és átvihetné a magyarországra; amellet a birodalomnak elsődrendű érdeke, hogy a protestáns német fejedelmekkel is békességet tudjon teremteni s így a franciákkal vívott mérkőzésében a saját hátát biztosítani.

A politikai helyzetet kitűnően ítélte meg, csak a saját helyzetét nem. Itt is volt, ami félrevezesse: hiszen azokat az ideákat, amelyek a *Columba Noé* c. röpiratban öltenek testet, korábban már egy, az udvarhoz küldött memorandumban kifejtette,⁶¹ anélkül, hogy annak bármilyen káros következménye lett volna. (Igaz, áldásos sem volt.) Azt hitte, még vannak mögötte erők Bécsben s a világban: így írta meg a *Columba Noét*. Igaza volt Cserei Mihálynak: „senki nem elég okos magának, és a bölcs ember, mikor megbotlik, mindenkor nagyobb esik, mint az együgyű”.⁶² A röpiratot mindenáron ki akarta juttatni a magyar urak koncentrációs táborából, Szebenből, ki Erdélyből a protestáns hatalmak képviselőihez – jelen esetben az angol és holland követekhez, akik Bécsben próbálták Rákóczi és az udvar között közvetíteni. A küldönc is jó lett volna, legalábbis „papírforma” szerint: a görög, akire rábízta a tekintélyes papírköteget, Rabutin megbízottja is volt s tőle is postát vitt Bécsbe. Ennek azonban első dolga volt, hogy a csomagot

⁶⁰ JANKOVICS, 1987. 922–931.

⁶¹ LUKINICH, 1927. 436–437.

⁶² CSEREI, 1983. 344. – Itt egyébként a történéseknek igen jó és hiteles összefoglalását is adja.

átadta Rabutin-nak, aki Bethlent azonnal házi őrizetbe véteti, kivetteti méltóságai-
ból, majd felségsértés címén pörbe fogatja a guberniummal.

Mint ahogy alig érthető bizalma a görög Pano István iránt, akire a nagy papírcsomagot bízta, ugyanúgy szinte érthetetlen az is, hogy a pör alatt – de lehet, hogy egész életében – nem értette meg, mi a lényege meghurcoltatásának: egyfelől Rabutin-nal való, kisebb-nagyobb ügyekben történt szembekerüléseket látja a bajok legfőbb okának, másfelől tiltakozását az ellen, hogy a Teleki-család egész ezüst-vagyonát beolvassák a háború költségeinek fedezésére.⁶³ Ez persze lehetett taktika is: minden áron el akarta terelni a figyelmet a röpiratról. Vajon miért? Hiszen csak egyet lehet érteni Deák Farkassal: nincs abban semmi, a szó közönséges értelmében felségsértő.⁶⁴ Ennél súlyosabb: egy reális politikai megoldás javaslata, amely a Habsburg-érdekek ellen megy.

A javaslat lényege az, hogy Erdély fejedelméül egy német protestáns uralkodói leszármazottat kell megtenni, aki Habsburg-hercegnőt vegyen feleségül; Erdély fizessen adót Bécsnek is, Isztambulnak is, aminek fejében ezek garantálják semlegességét. Mindez természetesen az utókor szemével nézve igen barátságosan és békésen hangzik, de nem úgy a kortársaknak: hiszen már maga a javaslat is kérdéssé teszi Erdélynek bekebelezett birodalmi provincia-státusát, amire az egész császári adminisztráció törekedett; különösen botrányos lehetett Bécsből nézve a kettős adózás gondolatának felelevenítése, ami magában hordozta Erdély relatív függetlenségének és saját jogon való politikai manőverezésének a lehetőségét is; s ha újra lehetővé teszik bármilyen formában a fejedelem-választást az erdélyieknek, akkor a tárgyalások vagy az események valamelyik fordulójában megint előpattanhat II. Rákóczi Ferenc rettegett és utált alakja. S még valami: a *Columba Noé* – az utókor szemével nézve oly reális – javaslata nem egy pontján Vitnyédi István tervezetesei rokona,⁶⁵ s azt valószínűleg Bécsben sem felejtették el. Megítélésem szerint ezek voltak a javaslat botrányos és elfogadhatatlan pontjai, s akármilyen rosszul tudott is Rabutin latinul, erre érzett rá azonnal, s megindította a leszámolás gépezetét.

Ha rövidre akarjuk fogni: Bethlen tragikái vétsége ott volt, hogy azt hitte, a Diploma Leopoldinum még érvényes, még egy többé-kevésbé szuverén országocska tárgyal és alkuszik egy nagyhatalommal, s annak a nagyhatalomnak is érdeke, hogy ez az országocska valamennyire megtartsa önállását. Nem vette észre, hogy abban a másfél évtizedben, amely a Diploma letárgyalása óta eltelt, nemcsak azok az államférfiak és tisztviselők haltak meg, tüntek el a politikai porondról, akik annak idején tárgyalópartnerei voltak, hanem a helyzet is tökéletesen megváltozott, s nem lehet a régi kiindulást tárgyalási alapnak tekinteni. Vagy ha igen, az felér egy felségárulással.

Erdélyi perének részleteit a szemtanú Wesselényi István részletesen és érdekesen írja le.⁶⁶ Valójában az egész mindenféle peres eljárás megcsúfolása volt, Rabutin önkénye dühöngött a Szebenbe zárt, megfélemlített és állandóan fenyegetett urak fölött. Rabutin mindenáron szerette volna leütni Bethlen fejét. Ebbe azonban már a gubernium sem ment bele: bár Bánffy-nak, Apornak s a többieknek

⁶³ JANKOVICS, 1987. 587/8 és 777/81; 972–982: ez utóbbi a gubernium ülésén már vádlottként felolvasott védekező irata.

⁶⁴ DEÁK, 1885. 11.

⁶⁵ SZEKFŰ, 1935. IV. 172.

⁶⁶ Vö. RÁKÓCZI, 1973. I–II. Itt egyébként számos más, idevonatkozó dokumentum is található.

nem volt szíve ellenére Bethlen kiiktatása kisdied játékaikból, azért a vérét nem merték a fejükre idézni. Bécs is, amint neszét vette a dolognak, felrendelte a periratokat és magának tartotta fenn a döntést; majd négy nehéz év után Bethlent is felvitette Bécsbe, ahol először szorosabb, majd lazább fogságban, végül becsületszóra szabadon tartotta, hűtlenséget, felségárulást már nem emlegettek, de Erdélybe vissza nem engedték. Közben, gyermekein kívül, szinte mindenkije meghalt: második felesége is, politikai szövetségesei is, ellenfelei is. Az időt ritka magas korban, hetvennégy évesen, de rendkívül magányosan és megkeseredve halt meg 1716-ban.

Ha ezt az életutat megpróbáljuk egészében szemlélni, furcsa bizonytalanság vesz erőt az emberen. A szembetűnő kudarcok együttese elbizonytalanít: mikor is látjuk őt helyesen? Hiszen – már többször utaltam rá – nemcsak Erdélynek: korának egyik legkiemelkedőbb szellemi erejű férfja volt, párját ritkító műveltséggel, szellemi mozgékonyssággal. Az ember szinte hajlandó kudarcait abban látni, hogy annyira ragaszkodott Erdélyhez s ezáltal a szűkös, provinciális léthez és szemlélethez; ha valamelyik nagyobb hatókürű udvarba viszi a sorsa vagy a szerencséje, esetleg európai jelentőségű gondolkodó válhatott volna belőle. Az adottság erre benne megvolt: csak a lehetőség hiányzott.

A késő utód, ha visszanéz, úgy gyanítja: Bethlenben valóban együtt volt jelen a rendkívüli valóságérzék és a fantasztika. A fantasztika elsősorban abban nyilatkozott, hogy nem volt képes fölmérni Erdély helyzetét a világban: mindig túlbecsülte. Ez persze nagyon rokonszenves, de nem kevésbé veszélyes álláspont: Bethlen Miklós sorsa rá a példa. R. Várkonyi Ágnes⁶⁷ joggal mutat rá határozottan progresszív gondolataira és azok megvalósítási kísérleteire: a központi államfői jogkör és a rendi önkormányzat együttes érvényesítésére tett kísérletét, a katonai és polgári hatalom szétválasztásának elvét, a korrupció felszámolására tett erőfeszítéseit, s nagyvonalú kereskedelmi elgondolásait, tervezeteit, melyek a Szamos hajózhatóvá tételétől a Duna–Rajna csatorna létrehozásáig terjedtek, különböző gazdasági, kereskedelmi társaságok létrehozását tervezték. Ha mindebből szinte semmi sem valósult meg, arról nem ő tehetett, hanem a szűkebb és tágabb körülmények: a kor és a közeg, amelyben élt, a gazdasági és történelmi viszonyok, amelyek között dolgoznia kellett. Mindez a gondolkodó minőségét nem érinti: a gondolatai, tervezetei érvényesek voltak; de minősíti a politikust, aki soha nem volt képes számot vetni a közeggel, amelyben dolgoznia, érvényesülnie kell és érvényesítenie kell az ideáit; ezért bukott újra meg újra el, s ezért találjuk a kortársak emlékezéseiben, irataiban mindig a kettősséget Bethlennel kapcsolatban: csodálatot és gyanakvást, elismerést és elutasítást.

Számos olyan gondolata, kezdeményezése volt, amelyeknek olvastán az ember szívesen fölkiáltana: korát megelőző polgár jelentkezik itt a gróf színe alatt! De ez az ítélkezés nemcsak elhamarkodott: hamis is lenne. Bethlen Miklós nem volt polgár, sem mentalitásában, sem tendenciáiban. Ifjúságában éppoly szívesen vesz részt birtokjogi vita esetén fegyveres rajtaütésben,⁶⁸ mint ahogy meglelt férfikorában sem riad vissza az ilyen gesztusoktól – tanú rá a tordai malom vagy a radnóti birtok ügye.⁶⁹ Kora gyermeke; de egy visszamaradott, még a késői

⁶⁷ VÁRKONYI, 1989. 328.

⁶⁸ LUKINICH, 1927. 277/8.

⁶⁹ Uo. 404.; JANKOVICS, 1987. I. köt. az 1690 körüli levelek túlnyomó többsége vagyonszerzési manőverek dokumentumai. Vö. még LUKINICH, 1927. 305/6; BETHLEN 1980. 561/2.

feudális anarchia szintjén megragadt társadalomban ő képviseli a fejlett, nyugati abszolutizmus ideáit, értékeit, törekvéseit. Azt hiszem, élete – és tragédiája – kulcsa ez.

Hogy mennyire nem proto-polgár, hanem abszolutista arisztokrata, azt egyetlen beszédes példa is jól illusztrálja: a nemesi adózás kérdése. 1702-ben már akkorák voltak az Erdélyre kirótt adóterhek, hogy fenntarthatatlan lett a nemesi és a székely adómentesség. Szász János valóban proto-polgári tervszöveggel állt elő: nemzetre, rangra tekintet nélküli adózást javasol.⁷⁰ Bethlen ezzel szenvedélyesen szembeszegül,⁷¹ bár lényegében ugyanazt akarja: csak a nemesek adományaként, nem nemesi előjogaik eltörléseként.⁷² Nem valószínű, hogy ez lett volna az igazi oka Bethlen és Szász János ellentétének, de mindenesetre itt csattantak össze a legszembetűnőbbben – egy, a mi szemünkben már igazán jelentéktelen jogi differencián – s innentől gyorsul föl az, amit Bethlen maga is „Szász János tragédiája”-ként ír meg emlékezéseiben.

Mindezt így számbavéve is rejtélyes marad: miért tartották végeredményben életfogytig bécsi fogságban Bethlent a Habsburgok? Akárhogy nézzük, ezt vétke, ha a vétke csak a *Columba Noé* volt, nem érdemelte. Lett volna valami más is, amiről senki nem beszélt, de ami súlyosan nyomott a latban? Talán nem kell összeesküvés-mániakusnak lenni, hogy az ember effélére gyanakodjék. De hogy ez mi lehetett, arra dokumentumok híján, még következtetni sem lehet.

A másik rejtély, ami életét kíséri, az a református egyházhoz való viszonya. Korábban már említettük, hogy ha valami konstans volt Bethlen Miklós életében, az rendíthetetlen kálvinista hite, ragaszkodása egyházához, és a kálvinista erdélyi egyház ügyének minden módon való előmozdítása. Különösen a református iskolák anyagi és erkölcsi támogatásában tett folyamatosan nagyon sokat – néha tán még erején felül is. Ennek ellenére viszonya egyházával korántsem volt felhőtlen. Különösen feltűnő az, amit ő maga is keserűen ír egyik levelében: hogy egyháza semmit nem tett letartóztatása, pörbefogatása ellen;⁷³ sőt azt mondhatni, emléket rágalom kísérte a kálvinista papok körében.⁷⁴ Vajon ennek mi lehetett az oka? A széles látókörű világi és a szűk látókörű, hatalmukra, hatásukra féltékeny egyháziak közötti súrlódás, kölcsönös gyanakvás? Esetleg teológiai vagy egyház-igazgatási kérdésekben való nézeteltérések? A késői utód megint csak a jelenséget tudja megfigyelni, de nem szavazhat az okokat illetően, amíg valamilyen bizonyíték a kezébe nem kerül.

Végül is harcai, projektumai, diplomáciai eljárásai, ragyogó országgyűlési felszólalásai, meggyőző és stílusosan is kitűnő röpiratai ellenére Bethlen Miklós, az államférfi és kancellár simán besorozna történelmünk jelentéktelenebb figurái közé: ha eszméi korszerűek voltak, sőt a magyarországi és erdélyi viszonyokhoz képest merészen előre is ugrottak, néha az álmodozás határáig, cselekedeteivel nem tudta magát igazán beírni a történelem lapjaira. Ha ma még emlékezünk rá és szeretettel emlegetjük a nevét, azt elsősorban mellékes tevékenységének köszönheti: annak, hogy bécsi tétlenségében írásra fanyalodott.

⁷⁰ ZIEGLAUER, 1869. 224.

⁷¹ Uo. 265–277.

⁷² VÁRKONYI, 1986. II. 894.

⁷³ Vö. JANKOVICS, 1987. 1020., 1023.; ezzel szemben RÁKÓCZI, 1972. I. 256., 260.

⁷⁴ SIPOS, 1993. 19.

Mint már korábban is mondtuk, Bethlen nem ekkor kezdett el írni. Sőt: szinte felébred a gyanú, hogy az írás-kényszeres emberek közé tartozott: már kora fiatalságában sokat és rendkívül könnyedén írt prózát, verset egyaránt – ha kellett, latinul is.⁷⁵

Vagy talán inkább úgy mondhatnám, hogy elsősorban latinul, s ha kellett magyarul is: Bethlen Miklós szinte határeset a tekintetben, hogy rajta lehet jól szemlélni az átmenetet a latintól, mint tudós és művészi nyelvtől a nemzeti nyelv felé. Apja még szinte kizárólag latinul írt; ő maga is valószínűleg többet írt élete folyamán latinul, mint magyarul; nem kellemkedés a részéről, ha az *Önéletírás* elején azt mondja, könnyebben esnék mindezt latinul írnia, de a felesége kedvéért írja meg magyarul, hadd olvashassa az asszony is. S az *Önéletírás* során, a megírás idejéhez közeledve a történetben, egyre gyakrabban és egyre hosszabban ír latinul, különösen, amikor politikai, közjogi kérdéseket kell leírnia vagy tisztázni: szembetűnő, hogy ezekben a kérdésekben latinul gondolkozhatott, s csak a vallásos élet és a magánélet ügyeiben magyarul.

Ezt bizonyítja egyébként *Imádságoskönyve* is, amelynek önéletrajzi vázlatai, barokk víziói egyaránt hibátlan magyarsággal szólnak; de még az *Elöljáró beszéd* a maga korában egyedülálló filozófiai és teológiai fejtegetéseivel is látszólag könnyedén szól magyarul – nem hiába volt Apáczai tanítványa Bethlen. Persze, azt mondhatni, mindez a magánszférába tartozott: az Istenhez való viszony csakúgy, mint az élet és halál végső kérdései fölött való elmélkedés, s ezeknek volt saját nyelvük a magyarban, elsősorban a prédikációs gyakorlat által; a közélet viszont az iskolázott férfiak zárt területe volt: ott latinul kellett beszélni, s ha lehet, gondolkodni is. Ennek természetesen abban az időben volt racionális magyarázata – valahol Bethlen is elmondja, hogy ennek a szférának a nyelve a latinban sokkal kiműveltebb, mint a magyarban és semmi okunk ezt kétségbe vonni –, de a lényege mégis a kiváltságos réteg kiváltságvédő gesztusa: csak beavatott számára hozzáférhető nyelven beszélnek, amelyből a pórnép s az asszonyok eleve ki vannak zárva.

Az is figyelemre méltó, hogy Bethlen számára akkor nyílik ki az irodalmi tevékenység magyar nyelven, amikor minden más tevékenység lehetősége bezárul előtte. Annak ellenére, hogy – mint említettük – könnyen és szívesen írt elsősorban latinul kora fiatalságától kezdve, korábbi tevékenységében, amíg az erdélyi közélet porondján mozgott, nem látszott, hogy különösebb irodalmi ambíció fűtené. Röpiratait, vitairatait mindvégig a politikai és a vallási irodalom területén mozognak; levelezése, amelynek hozzáférhető részét áldozatos munkával tárta fel Jankovics József,⁷⁶ elsősorban azzal tűnik ki, hogy nincsenek benne érzelmi megnyilatkozások (még a kevés megmaradt szerelmes levélben is alig-alig) mondhatni lefogatásáig: a levelek szinte kizárólag „ügyintéző” iratok, politikában, személyes kapcsolatban, s főleg birtokjogi vitákban, manőverekben. Intimebbé, érzelmibbé akkor válik, amikor családjától elszakítva, más nyilvános szerepléstől megfosztva, Bécsben ül, otthonról várja a híreket, s igyekszik a maga tapasztalatával irányítani, óvni az otthoniakat.

Ez egyébként felveti az írások kronológiájának a kérdését: eddig tudtommal ez nem nagyon okozott bárkinek is problémát. Pedig a magyar nyelvű alkotások sorában három, egymástól meglehetősen elváló és mégis szervesen összetartozó

⁷⁵ BETHLEN, 1980. 537., 540.

⁷⁶ JANKOVICS, 1987.

mű van: az *Elöljáró beszéd*, az *Önéletírás* és az *Imádságoskönyv*. Ezek feltételezhető egymáshoz való viszonya sem érdektelen.

Az *Elöljáró beszéd* – amint a neve is mutatja – nyilvánvalóan megelőzi az *Önéletírást*. Fogantatásában, megírásában is: amint ő maga tájékoztat:⁷⁷ szebeni kínos fogsága után, 1708-ban útban Bécs felé, Eszéken egy kényszerű öthetes megállás alatt vetette papírra. A lélektani helyzet egyértelmű: kiszabadulva a bármely nap bekövetkezhető kivégzés nyomása alól, életét már többé-kevésbé biztonságban tudván írja az *Elöljáró beszédet* – mintegy szellemi végrendeletül, egyben önmaga számára is tisztázva filozófiai álláspontját.

Ez után a maga mentségét megint latinul írta meg: ez a *Sudores et Cruces*⁷⁸ amely írásos felkészülés, eleve elkészített védőirat, hogy ha valamilyen vizsgáló fórum elé kerül, kész szöveggel állhasson eléjük.⁷⁹ Ezt természetesen latinul írta; nem is nagyon írhatta volna másként, hiszen a Habsburg-adminisztrációval való vitára, magamentségére készült.

De vajon ez után azonnal nekikezdett-e az *Önéletírásnak*? Tárgyi bizonyítékkal nem nagyon rendelkezünk, de mégis valószínűsíthető, hogy előbb írta meg az *Imádságoskönyvet*, mint az *Önéletírást*.⁸⁰ Először is, mert imádság-komponálásban már volt gyakorlata: az *Önéletírás*ban is elmondja, hogy előző, fogarasi fogságában is, legutóbbi, szebeni fogságában is inasa előtt rendszeresen prédikált, imát komponált. Ennek a tevékenységének az irodalmivá növesztése az *Imádságoskönyv*, amely egyben az *Önéletírásnak* is mintegy vázlata; emennek a megírása után amaz már nem valószínű, hogy kedve, szüksége lett volna megírni.

A lelki folyamatot tehát valahogy úgy képzelhetjük el, hogy amikor Szebenből Bécsbe „szabadul”, mindenestre amikor kikerül Rabutin keze alól és ezáltal feltehetőleg az élete megmenekült, írja meg teologiko-filozófiai hit-vallomását, az *Elöljáró beszédet*; utána, amikor letelepedett Bécsben, de még mindig szoros őrizet alatt, akkor fogalmazza meg hatalmas imádságait (valószínűleg ezt megelőzően írta meg önvédelmi iratát, a *Sudores et Cruces*-t), s csak utóljára fog hozzá az *Önéletíráshoz*. Azt, hogy az imádságok megelőzik az *Önéletírást*, az is bizonyítja, hogy az utóbbiban hivatkozik az előbbiekre⁸¹ – s nem fordítva.

Rendkívül gyorsan írhatott. Az *Önéletírás* fogalmazásakor már nem valószínű, hogy diktált volna; jele legalábbis nincsen. Viszont az íráson belül kiderül, hogy 1708-ban kezdett neki, az év végéig a 18. részig jutott.⁸² A további, szövegbeni megjelölések között van bizonyos zavar,⁸³ de az utolsó mondat igazságában nincs okunk kételkedni: minden bizonnyal 1710 januárjában fejezte be. Ennyi idő alatt ilyen sokat írni teljes embert kívánó feladat lehetett.

Mindenestre, ha a fenti adatokból levont következtetéseink helyesek, Bethlen élete irodalmi főműveit alig két-három év alatt vetette papírra. S igen magas korban: ebben az időben az emberek még az uralkodó osztályokban is sokkal

⁷⁷ BETHLEN, 1980. 483.

⁷⁸ BETHLEN, 1980. 819.

⁷⁹ Magyar fordítását kiadta: JANKOVICS, 1987. 1181–1234.

⁸⁰ Ezt erősíti: BETHLEN, 1980. 587., 686.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo. 609.

⁸³ A II. könyv 3. részében 68. esztendejére hivatkozik, ami 1710 lenne (636.), de ez nyilvánvaló elírás, mert a 9. részben 1709. szept. 11-ét említi (694.) s az *Önéletírás* utolsó mondata pontosan rögzíti a befejezés dátumát: „Végeztem ezt eddig *meae aetatis anno 67, mense 5, carceris anno 5, mense 9, Christi, horum iudicis anno 1710. januarii 23. die.*” Uo. 981. – Ezt tisztázza LUKINICH, 1927. 451–451. is.

hamarabb öregedtek el és hetvenedik évüket alig-alig érték meg; ez az intenzív irodalmi tevékenység arra mutat, hogy Bethlen még magas korban is teljes munkaképességgel rendelkezett. Erdély bánata, hogy ez a munkabírás már csak az irodalomban jelentkezhetett; de a magyar irodalom nagy nyeresége, hogy Bethlen tétlenségében élete folyását, történetét megírni kényszerült.

Jól bántunk-e ezzel a nyereséggel? A Bethlenre vonatkozó irodalmat lapozgatva az ember nem érti, hogyan lehetséges, hogy az *Előljáró beszéd* – ez az önálló, közel öt ívnyi teologiko-filozófiai traktátus – mind a mai napig nem kapott komoly figyelmet? Mintha pusztán a tény, hogy nem oktató vagy pap írja, kirekesztette volna Bethlent a filozófia iránt érdeklődők figyelméből.⁸⁴ Az egyetlen előttem ismeretes komolyabb elemzése ezeknek a nézeteknek mind a mai napig kiadatlan.⁸⁵ Hermán M. János dolgozata állapítja meg – ezzel nincs vitatkozni valónk – hogy Bethlen teológiai és filozófiai nézetei puritán bázisúak, s erre erős karteziánus és coccejánus elemek épülnek rá. Anélkül, hogy a kor filozófiatörténetébe – vagy éppen a teológia történetébe – bele próbálnánk állítani Bethlen nézeteit, gondolatmenetét – ez még a szakma művelőire vár –, legyen szabad két laikus észrevételt tenni.

Az egyik Bethlen gondolkodási széleslátókörűsége. Tud és mer nem szektariánus lenni, a diadalmasan előrenyomuló ellenreformáció korában nem zárkózik valamilyen református sündisznóállásba, hanem egy protestáns alapú keresztény szinkretizmust hirdet meg.⁸⁶ Nem tudom elhessegetni magamtól a gondolatot, hogy a református egyházzal való problémáinak itt lehetett a gyökere: tiszteletes és nagytiszteletű uraimék akkor ezt saját álláspontjuk elleni támadásnak foghaták fel, holott annak legintelligensebb védelmére volt.

A másik az a különös tény, hogy Bethlen hosszasan értekezik a „semmi”-ről. A huszonegy részre osztott *Előljáró beszéd* tizedik része – tehát gyakorlatilag a munka közepe – szól „A semmiről”. Nem valami természetes gesztus a korban, s nem csekély filozófiai hajlandóságról tesz tanúbizonyságot; ez a jellegzetes tizenhetedik századi gondolkodó itt olyan problémát próbál komolyan megközeleltíteni, amely egészen az egzisztencialistákig, a huszadik századig nem válik a filozófiának hangsúlyos tárgyává. Ennek a fejezetnek – amint Hermán M. János rámutat⁸⁷ – ezért is nagy a jelentősége, mert itt tapintható ki a leginkább eltérése Descartes gondolatrendszerétől. Röviden jelezve a köztük mutatkozó felfogásbeli ellentétet, Descartes szerint a semmiből nem származhatik semmi, míg Bethlen szerint Isten a semmiből teremtette az embert és nem önmagából.

Egyébként az *Előljáró beszéd* azért is figyelemreméltó, mert jelentős információkat hordoz Bethlen Miklós műveltségéről. Így például Homerosról még teljesen középkori nézetei vannak,⁸⁸ ugyancsak középkori – jellegzetesen skolasztikus – az eredendő bűn kilenc további bűnre bontása,⁸⁹ az antik filozófiát viszont ismerve nagyra becsüli,⁹⁰ már az anyagmegmaradás elvével küszködik,⁹¹ ismeri

⁸⁴ Vö. TORDAI, 1964.

⁸⁵ HERMÁN, 1971. Ez úton is köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁶ „Nem is látom más atyját [?] valószínűleg újtját!] a protestánsok egyességének, syncretizmusának, hanem azt, hogy a keresztényen vallás szeretetnek vallása, és az Úr vacsorája szeretetnek vacsorája.” BETHLEN, 1980. 480–481.

⁸⁷ HERMÁN, 1971. 12.

⁸⁸ BETHLEN, 1980. 421.

⁸⁹ Uo. 474.

⁹⁰ Uo. 421.

⁹¹ Uo. 434.

Konfuciuszt,⁹² Copernicust,⁹³ az *Elöljáró beszéd* 17. részében a korabeli filozófiai iskoláknak rövid ismertetését adja, jelentős asztronómiai és matematikai tájékozottságról tesz tanúságot,⁹⁴ de szenvedélyessé csak akkor lesz, amikor Descartesot kell megvédeni az ateizmus vádja ellen.⁹⁵ Akárhogyan is ítéljük róla: tiszteltetreméltó és korában laikus részéről szokatlan erőfeszítés ez a kis könyvnyi elmélkedés, hogy a szerző filozófiai nézeteit, ismereteit rendszerezze – s ennek az erőfeszítésnek az érdemét csak emelik a körülmények, amelyek között létrejött, a tény, hogy szerzőjük mindenféle segédeszköz, kézikönyv nélkül, pusztán emlékezetéből és felhalmozott műveltségéből húzta elő ezt az egész, az érvelés logikájával és a meggyőződés hevével ma is magávalragadó traktátust.

Külön is figyelmet érdemel, hogy ezt a filozófiai értekezést szinte mindvégig magyarul tudta megírni. Nem kis erőfeszítés lehetett; nyelvésznek való feladat megállapítani, mennyi ebben a korábban már ismeretes magyar műnyelv, s mennyi az egyéni hozadék. Egyet emelnék ki, inkább csak bájosága okán: a 'lelkiismeretfurdalásra' még nincs a kornak szava, ő újít, latinosított franciából.⁹⁶

Maga a vállalkozás – hogy valaki saját világnézete ismertetésére, védelmére filozófiai rendszerét megpróbálja összefoglalni – ez időtt, a tizenhetedik század végén, a tizennyolcadik hajnalán nem teljesen ismeretlen. Hiszen éppen ez az idő, amikor a filozófiai gondolkodás – elsősorban Descartes nyomán – elkezd kiszakadni újra a teológia keretéből s teljesjogú tudományos diszciplínává változni. Ha maga az eljárás nem is, de a szociális környezet eléggé ritka: egy gróf, egy kancellár, hatalmas birtok ura érzi rabságában szükségét az Istenhez fohászkodás mellett annak is, hogy gondolati tartományát körülírja. S tegye ezt önéletírása, emlékiratai bevezetéseképpen: mintegy megadva először annak a lelki térremlőnek a rajzolatát, amelyből fakad s amelyre visszahajlik az élet történetének beszámolója. Ez, nyugodtan lehet mondani, egyedülálló ebben a korban⁹⁷ – egy olyan korban, amikor világi s egyházi szerző egyaránt fontosabbnak tartotta a klasszikus és szent modellek követését, mint a formai újításra, eredetiségre törekvést.

Az idő távolából nézve az ember hajlandó arra, hogy az egymás után született műveket egységben lássa. Nem eldönthető, hogy Bethlen Miklósban munkált-e valamiféle egységre törekvés. Ha nem, akkor az ösztönös írói tehetség különös diadalának foghatjuk fel azt, hogy ezek a művek – s úgy, ahogy egymás után megszülettek – szerves egységet alkotnak. Az *Elöljáró beszéd* lényegében hit-vallomás, összefoglalása annak, amiben szerzője hisz, amire lelkivilága épül; az *Imádságoskönyv* vallásos életgyónás, a filozófiai önvizsgálat során megismert-megerősített Isten előtti leborulás és beszámoló; a harmadik darab, az *Önéletírás* pedig világi életgyónás, egy tevékeny élet önvizsgálata, beszámoló tetteiről és azok

⁹² Uo. 477.

⁹³ Uo. 482.

⁹⁴ Uo. 456.

⁹⁵ Uo. 449.

⁹⁶ „Az újjászületlen embernek semmi köze azokhoz, noha a lelkiismeret visszamorgása, remorsus conscientiae megvagyon azokban is sokszor...” Uo. 473.

⁹⁷ Minden, korábbi modell utáni nyomozás eredménytelennek bizonyult. Sem a már idézett H. J. de Jonge professzor Leidenből, sem M.-C. Pitassi, a genfi egyetem egyháztörténet tanára, sem Roger Zuber, a Société d'Histoire du Protestantisme Français elnöke, sem Olivier Millet, az avignoni egyetem tanára nem ismernek a 17. vagy 18. században ezt az eljárást követő önéletrajzot. Ezek utáni joggal feltételezhető, hogy Bethlen itt saját invencióját követte.

közös mozgatóinak keresése. Hogy öntudatosan-öntudatlanul valami ilyen trip-tichon elképzelése működött Bethlenben – vagy legalábbis munka közben kialakult benne –, arra mutat az is, hogy általában nem vagy alig veszi fel újra azt a témát, amit egy korábbi munkájában már megírt, megvizsgált: mintegy tudott-nak, elintézettnek veszi, ami egyszer már szerepelt. (Ez alól kivétel néhány álm-víziója, amely az *Önéletírás*ban is visszatér s amely az *Imádságoskönyv*ben is szerepel; de ezekre itt is, ott is szüksége van, mint Isten föléje terjesztett óvó kezének bizonyítékaira.)

Annak ellenére, hogy meggyőződésünk szerint az *Elöljáró beszéd* mondhatni unikum a magyar filozófia tizenhetedik századi történetében, hogy az *Imádságoskönyv* vallásos fűtöttségében, verbális szépségében nyugodtan egy sorba állítható Pázmány Péter imádságaival, a főműnek továbbra is az *Önéletírás* – vagy ahogy maga mondja: „Élete leírását magától” – kell tartanunk. Részben külső okokból is: kevés írásunk van ez időből, ha van egyáltalán, amely ilyen közel hozná a kort és embereit, eseményeit a késői olvasóhoz. Természetesen azonnal felötlök a kérdés: mennyiben hiteles ez a vallomás és életút-leírás, és mennyiben tendenciózus, hogy úgy mondjam, egy késői szemponthoz igazított? A kérdés természetesen minden önéletrajzra egyaránt alkalmazható, s azt lehet mondani, hogy az önéletrajz valamiféle teljes objektivitást soha meg nem valósíthat. Nyilvánvalóan nem is az a célja – sőt hozzátenném, éppen attól szép, hogy nem erre tör, mert ennek hiánya adja a belső feszültségét: a valóság és a szándék birkózása.

A szaktörténészek – Lukinich is,⁹⁸ Trócsányi is⁹⁹ – alig leplezett gyanakvással nézik az *Önéletírás*t, s kimondva-kimondatlanul kételkednek az igazságában. Pedig éppen művészi ereje hordozza az igazság biztosítékát: amennyire nyomon lehet követni, Bethlen valótlanul sehol sem állít, legfeljebb tompít vagy színez; s hogy – legalábbis kezdetben – pedagógiai szándékkal is, az nyilvánvaló.¹⁰⁰ Ezt ő maga is kimondja az *Elöljáró beszéd* befejező kódájában, igazán szívhez szóló szavakkal.¹⁰¹

Először csak szeretett második feleségéhez fordul tehát, utána legkedvesebb fiához: ők a címzettjei, nekik írja a művet, lelki vigaszul, tanulságul. Tehát, hogy úgy mondjam, „házi használatra” készül a visszaemlékezés. Legalábbis ez a kezdő indulata. De az írói ambíció és szinte maga az alkotás sodra ezen hamar továbblendíti: mind gyakrabban hivatkozik már nem annyira a családra, hanem a „posteritás”-ra – tehát az írói szándék már a családi tűzhelytől kiterjedt az utókorra, az olvasóközönségre általában.¹⁰² Pedig műfaji vonatkozásban különös munkát ír. Kortársai, elődei ellenére – s nem utolsósorban apja példája ellenére – nem történelmet ír, hanem „magántörténelmet”: az ember belső és külső fejlődésének, alakulásának történetét; ami ennél több s történelmibb, azt eleve kirekesz-

⁹⁸ LUKINICH, 1927. 452–453.

⁹⁹ TRÓCSÁNYI, 1972. 292–293.

¹⁰⁰ Vö. JANKOVICS, 1987. 27.

¹⁰¹ „Ezt a hosszas munkát én azért írtam, édes szívem, Juliám – noha, hogy ennyire terjedjen, céloom és gondolatom sem volt, csak amint írni kezdettem, egy matériáról a másokra úgy esett a pennám s elmém, mint a víz egyik kőről a másokra, úgy hiszem, Isten igazgatásából –; de jó leszen, lelkem, néked arra, hogy holtam után néha, ha sírásra leszen szükséged vedd elé, olvasd, sírj édesdeden mellette; néked, édes fiam, József, hogy tanulj belőle; mindketten vigasztalástokra lehet az Isten ajándéka, mely ebben meglátszik, hogy én bennem volt.” BETHLEN, 1980. 483.

¹⁰² Pl.: „De te, impartialis posteritas, conferáld fel az én írásimat [...] a következett háborúkkal és meglátod, hogy én eszem s hírem nélkül ekkor profétáltam [...]” BETHLEN, 1980. 917.

ti – ha nem is érdeklődéséből, de írásából.¹⁰³ Ez persze így igaz is, meg nem is: a szándék őszinteségében nincs mit kételkednünk, de a megvalósítás másképp alakul: különösen az emlékirat második részében, ott, ahol politikai szerepéről számol be, erről az önkorlátozásról nemegyszer – s nem okvetlenül a munka kárára – megfelelkeznek.

De vajon tényleg megfelelkeznek-e? Hiszen gyanú ébred az emberben: ha tényleg komolyan gondolja, hogy feleségének „sírásnak okául” s fiának tanulságul írja, akkor mi szükség arra, hogy az első könyv első öt részében olyan dolgokról számoljon be (Nemzetiségemről; Termetem, ábrázat-, temperamentum és indulatimról; Inclinatióim vagy hajlandóságimról; Diaetám, egészség, betegség és ahhoz tartozókról), amelyeket a „címzettek” legalább annyira ismerhetnek, mint a megíró maga? Csakis arról lehet szó, hogy a bevallott szándék mögött ott a be nem vallott: Bethlen eleve nem csak a családjának ír. És valamilyen modellt követ – vagy valamiféle írás-csoportot, amelyhez csatlakozik.¹⁰⁴

Ez természetesen fölveti a kérdést: milyen modellt; modelleket követ Bethlen *Önéletírása* megformálásakor? A választ erre ő maga megadja. „Lévén egyébaránt erre példám és kalauzom Szent Jób, Nehemiás, Augustinus, ama nagy doktor, Franciscus Petrarca és Jacobus Augustus Thuanus, kik magok írták le életüket.”¹⁰⁵

Ennek a vallomásának a következtében szinte minden szerző, aki eddig Bethlennel foglalkozott, adottnak fogadja el, hogy az *Önéletírás* közvetlen modellje Ágoston *Confessiones*-a, hogy Bethlen „ama nagy doktor” kezét fogva lépked. Pedig a közelebbi vizsgálat ezt egyáltalán nem hitelesíti.¹⁰⁶ Ágoston felszabadító hatása nagy, talán döntő volt Bethlennel: a hit szolgájának is szabad a maga életéről szólni. De alap-attitűdje egészen más már, mint Ágostoné: Ágoston saját tévelygéseit, bűneit írja meg, hogy megértesse Istenre találását, kereszténnyé válását. Bethlen Miklósnak a keresztény Istenre találás nem problémája: Isten és a hit eleve adott és változhatatlan tények a számára, ezeket kétségessé sem teszi, soha egy pillanatra meg nem inog. Éppen ezért Ágoston közvetlen hatását a szövegben, mondhatni, sehol tetten érni nem lehet. Így azt mondhatjuk: Ágoston szerepe döntő volt abban (az említett többi nagy név mellett és előtt), hogy neki mert fogni az írásnak, önmaga élete feltárásának; de ezen túl, szövegszerűen hatását kimutatni aligha lehet.

S ugyanez vonatkozik a többiekre is. A bibliai nevek s a Petrarca neve, hogy úgy mondjam az általános műveltségi kincshez tartoztak már akkor, a rájuk való hivatkozás inkább a saját munkája „nemeslevelét” jelenti, mintsem a forrásmegjelölést; de Thuanus neve különös a sorban. Ez Bethlen franciás műveltségét igazolja; bár ebben a században s a következőben Jacques August de Thou neve jól ismert volt Európa-szerte a művelt emberek között. Nem is annyira fia tragédiája miatt tán (Cinq-Marsszal együtt fejezték le a fiút, mert részt vett annak összeesküvésében), hanem a saját jogán: nemcsak kiváló államférfi volt, hanem

¹⁰³ „Ezután is olyanokat, mint históriára tartozókat én csak annyi részből illetek, amennyire az én életemet és azokban való elegyedésemnek itéletit az embereknek nézhetik.” Uo. 642.

¹⁰⁴ „... az illetén életek leírásához szükséges az embernek természeti hajlandósági, testi gyakorlati, mulatsági, diaetája és egyéb efféle dolgoknak leírása is.” Uo. 500.

¹⁰⁵ Uo. 407.

¹⁰⁶ „Bethlen ipse confitetur – uti prius iam bis commemoravi – se Augustinum ductorim habuisse. Vestigia S. Augustini revere adsunt in opere Bethlen, sed iuxta mentem meam haec non in verbis de verbo redditus se maxime produnt, neque in cogitationibus serviliter assumptis, neque in argumento S. Augustini continue secuto, sed in spiritu toto operis.” STUHLMAN, 1987. 24.

kiváló történetíró is, akinek *Historia Universalis*-a nemcsak a maga idején volt siker, hanem még a tizennyolcadik században is, amikor lefordították franciára és többször is megjelent; nálunk is számos főúri könyvtárban megvolt. Ez a de Thou egyben megírta *Commentarii de vita mea* c. művét, a *Históriáját* ért támadások ellen védekezve: ennyiben adhatott ösztönzést és bátorítást Bethlennek. Ő is a rágalmak, az élete művét eltorzító ráfogások és hiedelmek ellen védekezik. De még harmadik személyben ír önmagáról: nem kis újtó bátorság kellett Bethlennek ahhoz, hogy merjen és tudjon első személyben írni az életéről és tetteiről.¹⁰⁷ Egyéb vonatkozásban, valamilyen közvetlen hatás formájában nem sikerült a kettő között kapcsolatot találnom.

Az, hogy előttem de Thou művébe valószínűleg senki bele nem nézett, megállapítandó, mennyi köze lehetett Bethlennek hozzá, talán még érthető; de az már sokkal kevésbé, hogy senki meg nem nézte, mi a viszonya Biblia-idézeteinek ahhoz a latin Biblia-fordításhoz, amelyre pedig ő maga nyomatékkel hivatkozik.¹⁰⁸ Nem mintha az általa hivatkozott helyek más Bibliákban nem lennének fellelhetők; de ha az ő idézeteit végre a Tremellius-fordítással vetnék össze, kiderülhetne, hogy valóban szabadon bánt-e a szent szöveggel, vagy a keze ügyében lévő latin fordításhoz hűen ragaszkodott?

Forrásait tekintve egy különös omiszióval találkozunk. Az olvasóban az *Önéletírásnak* különösen első része olvastán egyre erősödik az az érzése, hogy az ihlető modell mögötte Montaigne lehet; ugyanakkor Montaigne nevét tudtommal Bethlen sosem írta le. Vajon miért? Hiszen nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy ismerte Montaigne művét: mire Franciaországba látogat, már több kiadásban megjelent ismert, nagyhírű mű a literátusok körében, ha akkor nem, később is megszerezhetette. *Önéletírásának* van is egy passzusa (I. 2.) amely elég közelről hasonlít Montaigne egy részletére.¹⁰⁹ De ha ez valószínűsíti is, hogy olvasta s visszaemlékezett rá, szinte bizonyossá teszi, hogy zsinórmértékül ezt sem használta. Bárhonnán közelítünk felé, csak arra a következtetésre jutunk, hogy Bethlen szövegében, szerkezetében, szándékában egyaránt eredeti művet alkotott; ha olvasmányai belejátszottak is megszületésébe (s ez valószínűleg szélesebb és erősebb volt, mint amit itt jelezni tudtunk), az azért megmarad az ő szövege, az ő mondandója.

Egyébként Bethlen forrásai után kutatva sajátos gyanú erősödik az olvasóban. Vajon nem volt-e erősebb hatással rá az ekkortájt német földön születő és izmosodó protestáns pietizmus, mint azt eddig föltételezték? Már a korábban idézett mondása arról, hogy a kereszténység és a szeretet egyek, erre engednének következtetni; de errefelé mutat az önéletírás gondolata is. Igaz, a pietista önéletírók általában inkább a belső történetüket írták meg, mintsem a külsőt;

¹⁰⁷ A Bethlennel körülbelül párhuzamosan író RABUTIN, 1798. is még harmadik személyben írja a maga memoárjait. Ez a korban még általános volt, elsősorban az ilyen önigazolásjellegű iratoknál. Az első személyben fogalmazott valódi vagy fiktív memoárok csak a XVIII. század második felében válnak egyre általánosabbá.

¹⁰⁸ „Én mindenkor a Tremellius verziója szerint citálok, ezt egyszer, úgy mint százszor megmondani legyen elég...” BETHLEN 1980. 404. – HERMÁN, 1971 e tekintetben Károlival hasonlítja össze; lehet, hogy amikor és ahol megírta művét, Tremelliushoz nem is juthatott hozzá. Mindenesetre mindaddig, amíg Tremelliusszal valaki össze nem veti, minden, a citálás szabadosságára vonatkozó állítás csak légből kapottnak tekinthető. – A kérdéssel legutóbb KÓSA, 1992 foglalkozott; közelebbi szövegkritikai vizsgálatok nélkül megállapítja, hogy az Ószövetségnél használja Bethlen Tremelliust (ugyanis az csak ezt fordította latinra), s az Újszövetségnél Béze latin fordítását.

¹⁰⁹ MONTAIGNE *De l'yrongnerie* (II. 2.) hosszabb bekezdése apjáról. *Essais*. Pléiade, 1933. kiad., 329.

Bethlen meg mintha egyensúlyt tartana a kettő között. Illetve: mintha az *Imádságkönyv* lenne a belső történet kódifikálása, míg az *Önéletírás* a külső – vonatkozásokkal, hivatkozásokkal a belsőre.

Már korábban utaltunk arra, hogy kitapinthatóan diáriumokon, korabeli naplónkon nyugszik az *Önéletírás* előadása. (Az, hogy ezeknek hogyan sikerült újra birtokába jutnia Bécsben, még homály fedí, a levelezésében sem lelni nyomát, de aligha lehet kétséges, hogy az *Önéletírás* bámulatbaejtően pontos memóriája mögött ezek a füzetek állnak.) S ez törvényszerű: e korban szinte mindenütt ez a folyamat zajlik le: diáriumokból, üzleti könyvekből egyéni életírások születnek.¹¹⁰ S ezeknek ugyanazok a belső mozgatói, mint amiket Bethlen is vall: a jó hír megőrzése, az utódok tanítása, hogy az életrajzíró sikereiből, erényeiből tanuljanak, hibáit megismerve igyekezzenek azokat elkerülni. És pontosan ki lehet Bethlenen is tapintani azt, amit G. Gusdorf úgy fogalmaz, hogy az önéletírás általában menekülés az élet-kudarccs elől, mintegy bosszú a történelmen; vagy ahogy G. Niggel állapítja meg: az önéletírásban a bűnbevallás szinte törvényszerűen az ártatlanság, a büntelenség bevallásává változik.¹¹¹ Ezért legalábbis valószínűsíthető, hogy Bethlen talán már korábban is, de bécsi tartózkodása alatt szinte bizonyosan kapcsolatba került a pietista gondolattal, s annak impulzusa is jelentősen hozzájárult, hogy a maga introspekciós műveit megalkossa. Ha feltételezésünk jogos, akkor ez megint azt bizonyítja, hogy Bethlen a maga korában ritka érzékenységgel reagált a legújabb szellemi áramlatokra: amikor ő dolgozik, a pietizmus még korántsem volt népszerű, de akár széles körben ismertnek tekinthető.

Bethlen Miklós élete leírása magától – hogy végre egyszer a ránk hagyományozott teljes címet is leírjuk – a szerző akarata szerint három részre oszlik: az *Elöljáró beszéd* és az életleírás két könyve. Ha az *Elöljáró beszédet* erről a korábban mondottak értelmében leválasztjuk, s pusztán az életút leírását nézzük, formálisan a két könyv világosan elválík egymástól az író akarata szerint: az első könyv tizenkilenc fejezetben az író és ősei ismertetése után élete útját első házasságáig – tehát teljes jogú felnőtté válásáig – írja meg; a második könyv huszonhat éves korától kíséri a szerzőt egészen elfogatásáig, illetve fogolyként Bécsbe jutásáig.

Maga ez a beosztás is arra mutat, hogy Bethlen szándéka szerint „magántörténelmet”¹¹² ír: házassága osztja az életutat kétfelé, nem politikai vagy közéleti tevékenysége. Ugyanakkor az írás maga valamiképpen más beosztásról árulkodik: az írói emfázis máshol helyezkedik. Méghozzá a második könyv közepe felé – a 15. fejezettől kezdve – határozott hangváltást érezni: maga az írói modor, módszer változik meg.

Idáig – de különösen az első könyvben – valóban emelkedett írói attitűdnek vagyunk az érdekelt tanúi: az író összefogottan és mégis kényelmesen mesél a vele történekről s mindarról, ami véleménye szerint személyéből és történetéből érdekelheti a „posteritást”. Ez a kor legjobb elbeszélő prózájával vetekszik – s nemcsak idehaza. Lendülete van, széles áttekintése s humora is; az olvasó érzése szerint sem nem kicsinyíti, sem nem nagyítja önmagát. Már korábban jeleztük, hogy természetesen saját helyzete s a politika helyzete még ebben a „magántör-

¹¹⁰ Adolf REIN, *Über die Entwicklung der Selbstbiographie im ausgehenden deutschen Mittelalter*. In NIGGL, 1989. 321.

¹¹¹ Uo. 132., 135., 390.

¹¹² BETHLEN, 1980. 642.

ténelem-írásban” sem hagyja érintetlenül; emberi vagy politikai tapintat nyilvánvalóan elhallgattat vele dolgokat, vagy kisebbíti azokat saját megítéléséhez képest is. De ez nem érinti az *Önéletírás* hitelességét: azt tudniillik a stílus maga, az írói lendület és erő hitelesíti.

A hang megváltozik a tizenötödik fejezetről kezdve. Először a módszer változása tűnik fel: innentől évről évre írja az eseményeket, vagyis a magasabb röptű személyes történelemírástól leszáll a krónikaírárs színvonalára. Furcsa módon ugyanannak a jelenségnek vagyunk a tanúi itt is, mint amire már Révérend abbé művénel utaltunk; pedig a kettő között bármiféle közvetlen érintkezést föltételezni sem lehet. Nem véletlen, hogy innentől kezdve szaporodnak a latin szövegrészek is az *Önéletírás*ban: az olvasónak az az egyre erősödő benyomása, hogy itt már kevés változtatással vagy változtatás nélkül másolja át az eseményekkel egyidejűleg készült diáriumi tartalmát. S tán a latinság szaporodása is annak tulajdonítható, hogy ezeket a diáriumokat a maguk idején latinul írta: pusztán a nyelvi nehézség ezt nem magyarázná, hiszen korábban az *Előljáró beszédben* is, az *Imádságoskönyvben* is, de magában az *Önéletírás* előző részeiben is nem kevésbé nehéz vagy finom distinkciókkal teli szöveget tudott nagyobb probléma nélkül magyarul megírni.

Ennek következtében Bethlen *Önéletírása* valójában nem kiegyenlített stílusú irodalmi mű, hanem az első felében kitűnő, magas irodalom, amelynél Saint-Simon hercege sem fog majd szebbet és jobbat írni a maga nyelvén, a második fele pedig egyre inkább az eseménytömeg győztes birkózása a mesélő képességeivel: sokszor konfúzzusá lesz a történet előadása éppen azért, mert az írónak még nincs kellő távolsága az előadandókhoz, hogy tiszta vonalvezetést tudjon magára és az általa megjelenített eseményekre kényszeríteni. Ennek természetesen megvan az az előnye, hogy mintegy kötésig állunk az események sodrában a szerzővel együtt; de az a hátránya is, hogy mi sem tudunk magasabb szempontból ítélni az előttünk lezajló események fölött, mint azok, akik tevékeny szereplőkként vettek részt benne.

Az *Önéletírás*nak nem legkisebb varázsa a nyelve. Tudtommal alaposabb elemzése Bethlen Miklós próza-nyelvének eddig még nem készült; a legtöbbet Herczeg Gyula mondta róla¹¹³ és értékes megjegyzései vannak vele kapcsolatban Bárczi Gézának is.¹¹⁴ Néhány észrevételtől eltekintve azonban mindketten a magyar prózastílus általános fejlődése szempontjából szemlélik – érthetően – szerzőnket is, nem őt magát specifikumában. Az irodalmárok, akik egyáltalán foglalkoztak a stílusával, általában megnyugodtak abban, hogy ez a barokk elbeszélő stílus, sokkal tovább nem mentek.¹¹⁵ A legtöbbet erről a kérdéstről eddig kétségtelenül Jankovics József mondotta. Érvényesen állapítja meg, hogy szinte egyenlő arányban áll stílusában a Biblia nyelve s az erdélyi társalgási nyelv; hogy Bethlen nem annyira újító volt, mint inkább kiteljesítő.¹¹⁶ Azt hiszem, ebből a

¹¹³ HERCZEG, 1985. 218–226.

¹¹⁴ BÁRCZI, 1966. 265–267.

¹¹⁵ KEMÉNY, 1932. 255.; KENYERES, 1943. 4.; BETHLEN, 1955. xxiii.; KOSÁRY, 1980. 67.; VÁRKONYI, 1989. 811.; JANKOVICS, 1987. 72–73., 76.

¹¹⁶ „Az ő érdeme inkább abban rejlik, hogy olvasottsága, óriási műveltsége, kifinomult ízlése és nyelvérzéke révén a két forrásban felhalmozott képanyag gazdaságos, leleményes, tudatosan szelektáló felhasználásával és új rendszerbe foglalásával, valamint az anekdota formai sajátosságaira épülő előadásmóddal és hatalmas levelezése során az olvasóval szemben kialakított, közvetlenséget eredményező írói attitűddel egyedi értéket, új minőséget hozott létre: a Bethlen Miklósi prózát.” JANKOVICS, 1987. 83.

forrásból magyarázható az a kettősség is, amelyre a korábbiakban már utaltam: hogy fiatalságról más minőségű prózát ír, mint a későbbiekéről. Azt, a korábbi korszakot, fiatalságát, peregrinációját, titkos utait, ifjonti politikai és szerelmi kalandjait volt ideje és módja anekdotikus formában kicsiszolni: fehér asztal fölött, baráti társaságban, politikai összejövetelek lakomáin, hadi táborozások tábortüzei mellett csöndes estéken. S mivel a második rész ennek a tisztító-csiszoló folyamatnak kevésbé lehetett tárgya, azért maradt az írásos formája is csiszolatlanabb, mint a korábbiaké: közelebb a krónikához, mint az érett elbeszélő prózához, amely az első részt annyira jellemzi.

Összefoglalóan talán azt mondhatnánk, Bethlen még az irodalmi előtti irodalmi nyelven ír: az elődök és kortársak anyanyelvi kísérleteinél, erőfeszítéseinél sokkal nagyobb súllyal esik latba nyelve kialakulásánál a beszélt nyelv; s művészi fogékonyságának nem kis bizonyítéka, mennyire érzékeny volt erre a beszélt erdélyi úri nyelvre, s mennyire pontosan tudta papírra rögzíteni. Tüzetesebb vizsgálat azt is kideríthetné, mennyiben különbözik az *Imádságoskönyv* magyar prózája az *Önéletírástól*: az előbbi a szükségképpen emeltebb és emelkedettebb, az utóbbi a familiárisabb, a mindennapibb. Az is nyilvánvaló, hogy a barokk stíluseszmény nem idegen Bethlentől; de latin röpirataiban, felterjesztéseiben inkább tetten érhető, s még az *Imádságoskönyvben* is, mint az *Önéletírásban*. Ez utóbbiban a hosszú összetett mondatok nem látszanak valamilyen barokk stíluseszményt követni, sokkal inkább az élőbeszéd kadenciáit, amelyre természetesen az úri férfitársaságban már ekkor nagy hatással volt a második anyanyelvként használt latin. Ez az úri társalgási nyelv, mely a következő században tovább finomodik, kapcsolja össze Bethlent Mikes Kelemennel: mindkettőjük nyelve, nyelvi gyakorlata ugyanoda ereszti gyökerét, ugyanonnan szívja éltető nedveit.

Ez utóbbit látszik bizonyítani az is, hogy stílusosan milyen közel esik az *Önéletírás* Cserei Mihály *Históriájához*. Cserei már a következő nemzedék; nem arisztokrata, mint Bethlen, hanem kis-középnemes, családirag familiáris státuszban, valahol az úr és a szolga között – úrszolgaként. Nyelvükben még sincs jelentős különbség: mindketten azt a nyelvet írják, amelyet beszéltek, amelyet maguk körül hallottak; ha van közöttük stílusos különbség – mint ahogy van –, az inkább Bethlen önmagával szembeni nagyobb igényességének, úgy is mondhatnánk, nagyobb választékosságának a következménye. De egy tőről fakadnak, anélkül, hogy egyik a másikát – legalábbis írásában – ismerhette volna: a beszélt nyelv két hajtása az ő munkájuk, mindkettő jelentős része társalgásban kicsiszolva, az anekdotától a novella, illetve a történetírás felé fejlesztve.

*

Végül is milyen benyomással teszi le az olvasó az *Önéletírást* – s a körülötte született írásokat? Elsősorban is a hála érzetével: Bethlen az író szavaiba rögzítette az elmúlt időt, annak eseményeit, embereit eleveníti meg a késő kor olvasója előtt s teszi feledhetetlenné a számára. De másodsorban – vagy talán mégis ez az első? – a sajnálat érzete: egy ilyen nagyszerű műveltségű, képességű, szorgalmú és hajlandóságú ember milyen kínos-keserves körülmények között volt kénytelen küszködni, hogy valamit is elérjen, mennyire méltatlan szövetségesekkel és ellenfelekkel! S végül is mily keveset ért el: a maga vállán hordozta Erdélyt, Erdély függetlenségét, mindaddig, amíg egyenesen tarthatta a gerincét; de ez az érdeme semmivé enyészett, amint Rabutin vasba verette. Utódja, folytatója nem volt, tulajdonképpen

kortársa is alig, aki értette volna törekvései célját; szinte mindenki gyanakodva figyelte, hol hatalmi mániásnak, hol vagyongyűjtő mániásnak sejtve a kancellárt.

Az utókor persze mindezt másképp látja. De nem takarhatja el a szemét az előtt, hogy Bethlen – zseniális ötletei, fáradhatatlan szervezőmunkája, cáfolhatatlan és ékes latinsággal előadott votum separatumai ellenére – sikertelen politikus volt: nála bugrisabb és borgőzősebb kortársai több eredményt értek el, ha nem is mindig a jó irányban. Mi lehetett ennek az oka? Pusztán a „fene fátumok”? Aligha. Valahol az emberben, törekvéseiben, modorában vagy lényegében kellett rejlenie annak a tényezőnek, amely végül mindig megakadályozta, hogy politikai táborát szervezhessen maga köré: ami mindig egyedülállónak, magányossá tette s társkeveséseit megbuktatta.

Azt hiszem, Bethlen Miklós volt az első igazi modern értelemben vett értelmi-ségi politikus Magyarországon és Erdélyben. Erre mutat műveltsége – de még inkább műveltség iránti vágya, éhsége; hogy minden új szellemi irányzat, jelenség magára vonja a figyelmét és kiváltja érdeklődését. Erre mutat az is – és ez igazán egyedi jelenség a korban –, hogy mindig igyekszik magasabb szempontból látni, ítélni: nem ragad sem kora, sem osztálya, sem felekezete szűkös falai közé. Azt hiszem, ez volt az a tulajdonsága, amellyel a legtöbb kortársát elidegenítette magától: egyszerűen nem értették. Intellektuel volt egy minden ízében elmaradott országban; hiszen még az arisztokraták legtöbbször – hogy a politikai osztály: a nemesség többségéről ne is beszéljünk – sem élt lényegében magasabb intellektuális színvonalon, mint egy basaparaszt egy századdal később. Ennek a rétegnak volt képtelen gazsulálni Bethlen, ettől volt oly magányos; azt hitte, elég ha igazán van, az igazságnak győznie kell, mert az emberek azonnal belátják s mellé sorakoznak. Ezért lett bukott politikus.

Pedig politikai belátása is messze kimagaslott kortársai közül.¹¹⁷ Nem csak a „Diploma Leopoldinum” politikai és diplomáciai sikere: a tény, hogy a maga korában szinte egyedül hordozta a vállán Erdély függetlenségének a gondolatát és igyekezett a rendelkezésére álló körülmények között megvalósítani azt.¹¹⁸ Nem ő, hanem a kor és a körülmények tehettek róla, hogy ez a törekvés és ambíció akkor már szinte megvalósíthatatlan volt: sem a Habsburg központosító abszolutizmus, sem az Erdélyben még uralkodó, erősen középkorias feudális állapotok¹¹⁹ nem tették lehetővé – nemcsak a megvalósítását, de valójában a kortársai által való megértését sem. Erdélyben mindenki – már legalábbis a politikai osztályban – hátra nézett: Bethlen Gábor, öreg Rákóczi György áldott ideje felé, s annak a visszahozatalát óhajtotta, sóhajtotta; azt még Bethlen sem értette meg, hogy hátrafelé nézve nem lehet a jövő számára politizálni: ennyiben is jellegzetesen intellektuel volt.

A sors két nagy pillanattal volt kegyes iránta: a „Diploma Leopoldinum” létrehozásakor, elfogadtatásakor – és akkor, amikor megkínálta a bécsi kancelláriával. Az első nagy eredmény volt, s valóban lehetőség arra, hogy Erdély megőrizze önálló kiskirályi státuszát, nagyhatalmi gyámat váltva; de ezt azután – ha nem is formálisan, de érdemben – elsodorta az idő s a történelem. Bethlen ebben is tévedett: azt hitte – mint számos más honfitársa, akik jogelméleteken nőttek fel –, hogy az elv győzhet pusztán azért, mert ragaszkodnak hozzá.

¹¹⁷ SZEKFI, 1935. IV. 274.

¹¹⁸ SZÁDECZKY, 1923b. 3.

¹¹⁹ JUHÁSZ, 1945. 8/9.

A másik nagy politikai pillanat az erdélyi kancellária Bécsben való megtelepítése volt. Az udvar jól ismerte föl Bethlenben a széles látókörű és jó szervező politikust, s igyekezett meggyőzni, hogy foglalja el helyét Bécsben, s onnan intézze az erdélyi ügyeket. Ha erre Bethlen nem volt hajlandó, abban voltak nyomós személyi momentumok, de a döntő bizonyosan az volt, hogy ezzel nem akarta kinyilvánítani Erdély függetlenségének elvesztését. Ettől veszítette el nemcsak Erdély a függetlenségét, hanem Bethlen Miklós is – az élete végéig.

De a bukott politikusnak lett egy menedéke: a tolla. Ez is jellegzetesen értelmiségi magatartás: ha a valóság nem hajlandó az ideáim szerint alakulni, van egy menedékhely: a papír, a toll, s ezekkel a sors minden csapása ellen védelmet lehet teremteni. S valóban: Bethlen, a bukott politikus diadalmas íróvá változott; a történelemkönyvek mind kevesebbet s mind apróbb betűkkel fognak beszámolni róla, de a magyar irodalom hajnalán – s elsősorban az emlékirodalomban – a helye egyre fényesebb: a legnagyobbak között van. Írói erőben, emberi tisztességben, nyelvi gazdagságban nemcsak legjobb kortársaival mérkőzhetik, hanem késő utódokkal is: műve – vagy legalábbis annak jelentős része – szilárdan áll az időben, s megvédi emlékét az embernek, feltámasztja levegőjét, viszonyait a kornak, amelyben keletkezett.

IRODALOM

- ANGYAL, 1918. Angyal Dávid: *Bethlen Miklós és Prévost abbé*. EPhK XLII. (1918) 77–78.
- BÁN, 1958. Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Akadémiai, Bp., 1958.
- BÁRCZI, 1966. Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Bp., 1966².
- BARTÓK, 1938. Bartók György: *Descartes sorsa Magyarországon*. h. é. n.
- BENDA, 1942. Benda Kálmán: *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*. Hítel (Kolozsvár) 1942. 389–403.
- BENE, 1990. Bene Sándor: *Vonzások és taszítások*. BUKSZ 1990. (II. 2.) 176–179.
- BETHLEN, 1708. *Bethlen Miklós gróf fáradozásai és győzelmei. Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen*. In *Bethlen Miklós levelei II. 1181–1234*. Ford.: Kulcsár Péter.
- BETHLEN, 1955. *Bethlen Miklós Önéletírása*. I–II. Szépirodalmi, h. n. [Bp.] 1955.
- BETHLEN, 1980. *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szépirodalmi, Bp., 1980.
- BIRKÁS, 1917. Birkás Géza: *Bethlen Miklós és Prévost abbé*. EPhK XLI. (1917) 596.
- BÍRÓ, 1935. Dr. Bíró Vencel: *Altorjai gróf Apor István és kora*. Az Erdélyi Katolikus Akadémia kiadása h. é. n. [Cluj, 1935.]
- CSEREI, 1983. Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. Európa, Bp., 1983.
- DEÁK, 1885. Deák Farkas: *Gróf Bethlen Miklós életrajza*. Stampfel, Pozsony–Budapest, 1885.
- DEÁK, 1886. Deák Farkas: *Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról s az erdélyi történetirodalom egy-két kútforrásáról*. Értekezések a tört. tud. köréből XIII. 5. (1886) 1–18.
- DEÁK, 1887. Deák Farkas: *Uzoni Béli Pál 1621–1679*. Méhner, Bp., 1887.
- DÉZSI, 1916. Dézsi Lajos: *Báró Jósika Miklós (1794–1865)*. Athenaeum, Bp., 1916.
- ECKHARDT, 1933. Eckhardt Ferenc: *Magyarország története*. Káldor, Bp., 1933.
- GAGYI, 1970. Gagy László: *A tábornok*. Kriterion, Bukarest, 1970.
- GÉBER, 1905. Géber Antal: *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról (1708–1716) és Ariosto „Örjögő Loránd”,-jának egy XVII. sz.-beli fordítása*. ItK XV. (1905) 158–173.
- GYÁRFÁS, 1924. Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*. Erzsébet, Dicsőszentmárton, 1924.
- GYENIS, 1957. Gyenis Vilmos: *Bethlen Miklós Imádságkönyve*. ItK LXI. (1957) 62–78.
- HANKISS, 1931. Hankiss János: *Prévost abbé és Magyarország*. EPhK LV. (1931) 37–49., 85–108., 121–127.
- HERCZEG, 1985. Herczeg Gyula: *A régi magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó, Bp., 1985.

- HERMÁN, 1971. Hermán M. János: *Bethlen Miklós életének és gondolkodásának evangéliumi forrásai*. Kézirat, Kolozsvár, 1971.
- HORVÁTH, 1862. Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. Új dolgozat. IV. kötet. Heckenast, Pesten, 1862.
- HUDITA, 1927. I. Hudita: *Histoire des Relations Diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683)*. J. Gamber, Paris, 1927.
- ILLÉS, 1979. Illés Endre: *A haragvó (Bethlen Miklós)*. In *Mestereim, barátaim, szerelmeim*. I. Magvető, Bp., é. n. (1979).
- JANKOVICS, 1987. *Bethlen Miklós levelei I–II*. Összegyűjt., s. a. r. Jankovics József. Akadémiai, Bp., 1987.
- JANKOVICS, 1993. Jankovics József: *Apa és fiú*. Korunk 1993. febr. 97–100.
- JÓSIKA, 1853. Jósika Miklós: *A nagyszabeni királybíró*. Franklin, Bp., 1901.
- JUHÁSZ, 1945. Juhász István: *Bethlen Miklós politikai pere*. Erdélyi Magyar Tud. Int., Kolozsvár, 1945.
- KEMÉNY, 1932. Kemény Katalin: *Erdélyi emlékirók*. Erdélyi Múzeum XXXVII. (1932) 180–204, 241–271.
- KENYERES, 1942. *Bethlen Miklós önéletírása*. II. Rákóczi Ferenc emlékezései és vallomásai. Széchenyi István 1848-as naplója. S. a. r. Kenyeres Imre. Officina, Bp., 1942.
- KLANICZAY, 1954. Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Akadémiai, Bp., 1954.
- KÓSA, 1992. Kósa László: *Az istenes, bibliaolvasó Bethlen Miklós*. Protestáns Szemle LIV. (1992) 178–193.
- KOSÁRY, 1980. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1980.
- KOYRÉ, 1962. Alexandre Koyré: *Introduction à la lecture de Platon suivi de Entretiens sur Descartes*. Gallimard, Paris, 1962.
- KÖPECZI, 1955. Köpeczi Béla: *Bethlen Miklós francia emlékiratai*. ItK LIX. (1955) 296–304.
- KÖPECZI, 1975. Köpeczi Béla: *Karteziánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején*. ItK LXXIX. (1975) 417–432.
- LUKINICH, 1927. Dr. Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum, Bp., é. n. (1927).
- MARZALI, 1935. Marczali Henrik: *Erdély története*. Káldor, Bp., 1935.
- MÁTÉ, 1926. Máté Károly: *A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750)*. Minerva V. (1926) 120–166.
- Monumenta 1888. *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*. Vol. XIX. Zagrabiae, 1888.
- NÉMETH, 1934. Németh László: *Bethlen Miklós*. In *Az én katedrám*. Szépirodalmi, Bp., 1969.
- NIGGL, 1989. *Die Autobiographie*. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung. Hrsg.: Günter Niggel. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1989.
- PÁRIS, 1907. Páris Sándor: *Gróf Bethlen Miklós élete*. Kolozsvár, 1907.
- RABUTIN, 1798. Jean-Louis Bussy-Rabutin: *Mémoires sur les Campagnes faites en Hongrie*. Vienne-Dresde, 1798.
- RÁKÓCZI, 1973. *Rákóczi tükök*. I–II. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Vál., szerk., bev. Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Szépirodalmi, Bp., 1973.
- REVEREND, 1736. [Dominique Révérend:] *Mémoires historiques du Comte Betlem-Niklos contenant l’Histoire des derniers Troubles de Transilvanie*. I–II. Swart, Amsterdam, 1736.
- REVEREND, 1984. Dominique Révérend: *Bethlen Miklós emlékiratai*. Ford. Toldy István. Utószó, jegyz.: Köpeczi Béla. Helikon, Bp., é. n. (1984).
- SÉVIGNÉ, 1978. Madame de Sévigné: *Correspondance*. I–III. Gallimard (Bibl. de la Pléiade) Paris, 1978.
- SÍPOS, 1993. Sipos Gábor: *Bethlen Miklós és a református egyház*. Erdélyi Múzeum LV. (1993) 13–19.
- STUHLMANN, 1897. Patricius V. Stuhlmann: *Confessiones S. Augustini, Nicolai Bethlen et Francisci Rákóczi*. II. Buschmann, Bp., é. n. (1897).
- SZÁDECZKY, 1923a. Szádeczky K. Lajos: *Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve*. BpSzele LIV. 1–34.
- SZÁDECZKY, 1923b. Dr. Szádeczky K. Lajos: *Gróf Bethlen Miklós rabságában írt emlékiratai, imádságai (1704–174)*. Bp. Szele Kny. 1923. 34.
- SZALAY, 1858. *Gróf Bethlen Miklos Önéletírása*. Kiadta Szalay László. I–II. Heckenast, Pest, 1858.
- SZATHMÁRY, 1891. P. Szathmáry Károly: *Bethlen Miklós tragédiája*. Történelmi Tár 1891. 1–60.

- SZEKFŰ, 1935. Hóman Bálint-Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. IV. KMENy., Bp., 1935².
THOU, 1713. Jacques-Auguste de Thou: *Mémoires de la vie de –*, Conseiller d'Etat et Prédident à Mortier au Parlement de Paris. F. L. 'Honoré, Amsterdam, 1713.
- TOLNAI, 1939. Tolnai Gábor: *Régi magyar főurak*. M. Tört. Társ. h. é. n. [Bp., 1939].
TOLNAI, 1943. Gróf Bethlen Miklós *Önéletírása*. Bev., s. a. r. Tolnai Gábor. (Magyar Századok) Ardói, Bp., é. n. [1943].
- TORDAI, 1964. Zádor Tordai: *Esquisse de l'histoire du cartésianisme en Hongrie*. In *Etudes sur Descartes*. Akadémiai, Bp., 1964. 135–168.
- TORMA, 1887. Torma Károly: *Két nevezetes okiratgyűjtemény nyomai*. Századok XXI. (1887) 348–354.
TRÓCSÁNYI, 1972. Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály* (Erdély és a kuruczmozgalom 1690-ig). Akadémiai, Bp., 1972.
- VÁRKONYI, 1985. *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. 2 köt. Akadémiai, Bp., 1985.
VÁRKONYI, 1986. *Erdély története*. II. köt. 1606-tól 1830-ig. Szerk.: Makai László és Szász Zoltán. Akadémiai, Bp., 1986.
VÁRKONYI, 1989. *Magyarország története 1686–1790*. Főszerk.: Ember Győző, szerk.: Heckenast Gusztáv. 2 köt. Akadémiai, Bp., 1989.
- VÁRKONYI, 1993a' R. Várkonyi Ágnes: *Bethlen Miklós gróf, a politikus*. Erdélyi Múzeum 1993/1–2., 6–12.
VÁRKONYI, 1993b' R. Várkonyi Ágnes: *Anna királynő levéltárána Rákóczi-val és az európai egyensúly esélyei*. In *A tudomány szolgálatában* (szerk. Glatz F.) MTA Törttud. Int. Bp., 1993. 149–161.
- VITA, 1940. Vita Zsigmond: *Bethlen Miklós*. Erdélyi Helikon XIII. (1940) 451–461.
ZIEGLAUER, 1869. Ferdinand v. Zieglaue: *Harteneck, Graf der sächsischen Nation und die siebenbürgische Parteikämpfe seiner Zeit 1691–1703*. Hermanstadt, 1869.

Péter Nagy

MIKLÓS BETHLEN ET SES MÉMOIRES

Le comte Miklós Bethlen (1642–1716), chancelier de Transylvanie, est l'auteur d'une autobiographie connue et admirée. L'auteur retrace la vie de Bethlen, avec une attention toute particulière pour les traces de ses relations avec la France: pendant ses années de pérégrination (1661–1664) sa visite à Paris et son entrée au service de la diplomatie française, son amitié ultérieure avec l'abbé Dominique Révérend, agent de Louis XIV en Pologne et en Transylvanie, dont les mémoires de ses années transylvaines s'intitule *Mémoires historiques du comte Bethlen–Niklos*. L'essai s'étend tout particulièrement sur les relations plutôt énigmatiques de Bethlen avec le général commandant des forces habsbourgeoises en Transylvanie, Jean-Louis Rabutin, comte de Bussy. L'auteur tâche de donner les raisons et politiques et psychologiques de leur antagonisme, qui a amené la chute de Bethlen et sa captivité à Vienne jusqu' à la fin de ses jours. C'est la qu'il rédige ses *Mémoires*.

La deuxième partie de l'essai regarde de près la naissance et la portée de ces *Mémoires*. Il essaie d'établir une chronologie parmi les travaux autobiographiques et religieux de Bethlen (lassant plutôt de côté ses pamphlets et libellules politiques), cherche les motifs sous-jacents de leur rédaction et démontre les raisons du changement de ton au cours de l'ouvrage ainsi que les possibles attaches qui relient les mémoires de Bethlen au courants religieux de l'époque, tout particulièrement au piétisme.

Finalement l'auteur donne une vue d'ensemble de la vie et des agissements de Miklós Bethlen, la raison de ses échecs et de la pérennité de ses *Mémoires*.